

יהושע בן-אריה

המוסדות הזרים לארכאולוגיה ולחקירת ארץ-ישראל בתקופת המנדט חלק א

א. הקדמה

רבות נכתב על פעילות חוקרים ומוסדות זרים, לא-יהודיים, בתחום חקירתה של ארץ-ישראל במאה התשע-עשרה.¹

גם בתקופת המנדט הבריטי נמשכה הפעילות של המוסדות הזרים בתחום זה, אך היא נשאה עתה צורה שונה ואופי שונה, הן מבחינת נושאי המחקר והן מבחינת הגופים הזרים שעסקו בפעילות זו.²

אני מודה לחברים רבים אשר קראו גרסה ראשונה של מאמר זה, העירו לי הערות רבות והוסיפו פרטים חשובים. במיוחד אני חב תודה לד"ר שמעון גיבסון שהגרסה הראשונה של מאמרו על בית הספר הבריטי לארכאולוגיה נמסרה לסדנא הבינלאומי להוראת תרבות ישראל באוניברסיטאות. גרסתו המתוקנת נמצאת עתה בדפוס S. Gibson, 'British' Jerusalem in the Mind of the Western World, II, 1917-1948, PEQ, 118 [July-December 1999], [in press]. Archaeological Institutions in Mandatory Palestine, 1917-1948', PEQ, 118 [July-December 1999], [in press]. סייעו בידי בניבוש הפרקים על מוסדות אלו והפנו את תשומת לבי למקורות שונים בארכיון ה'קרן הבריטית לחקר ארץ-ישראל' בלונדון. התודה נתונה גם לד"ר רוני רייך על הסיוע במיוחד בקשר למחלקת העתיקות המנדטורית ולד"ר חיים גורן בעיקר על הסיוע לגבי המוסדות הגרמניים. כן יעמדו על התודה פרופ' אברהם בירן וגב' חנה כצנשטיין, אשר הסכימו לשוחח עמי בנושא המאמר וכן מר מגן ברושי ופרופ' דן בר"ג שהוסיפו לי פרטים מיוחדים. בגליון זה מופיע חלקו הראשון של המאמר. חלקו השני אמור להתפרסם בגליון הבא של 'קתדרה'.

- 1 ראה למשל: י' בן-אריה, גילוייה מחדש של ארץ-ישראל במאה ה-19, ירושלים 1970; ח' גורן, לכו חקרו את הארץ: המחקר הגרמני של ארץ-ישראל במאה התשע-עשרה, ירושלים 1999; F.G. Bliss, *The Development of Palestine Exploration*, London 1906; A.L. Tibawi, *British Interests in Palestine, 1800-1901*, Oxford 1961; V.D. Lipman, *Americans and the Holy Land through British Eyes, 1820-1917: A Documentary History*, London 1989
- 2 במאמר זה נדלג במכוון על הפעילות של המוסדות והגופים היהודיים שעסקו בלימודה ובחקירתה של ארץ-ישראל

ההבדל הבסיסי בין המאה התשע-עשרה לתקופת המנדט הבריטי הוא בכך שבמאה התשע-עשרה היה בארץ שלטון עות'מאני והפעילות של המוסדות הזרים הייתה בעצם חדירה מערבית של מוסדות וחוקרים, שהיו ברובם נוצרים, לארץ מזרחית מוסלמית. מאחורי הפעילות של החוקרים עמדו המעצמות האירופיות והכנסיות הנוצריות, ואלו אף ניצלו לעתים פעילות זו לצורכיהן הפוליטיים והדתיים. לעומת זאת בתקופת המנדט הבריטי היה בארץ שלטון מערבי נוצרי, מנדט מוסכם שנתן חבר הלאומים כולו למעצמה אירופית. על כן לא היה מקום כמעט למעורבות אירופית פוליטית בארץ-ישראל בתקופה זו. גם המעורבות הדתית צומצמה ביותר, שכן לא הייתה קיימת עוד השליחות המיסיונרית הנוצרית של חדירה לארץ מוסלמית. אופי חקירתה של ארץ-ישראל בתקופה זו נשתנה לגמרי, אך היא לא פסקה. העניין הרב בעולם כולו בעברה ההיסטורי הדתי של הארץ הקדושה המשיך לעורר חוקרים ומוסדות מחקר מחוץ לתחומי הארץ לבוא אליה, ללמוד ולהכירה. אך הדגש שלהם עתה היה בעיקרו על מחקר היסטורי מדעי שלה.

מרכזי הפעילות של גופי המחקר והלימוד בתחום חקירת ארץ-ישראל אשר הוקמו בארץ בתקופת המנדט הבריטי היו בדרך כלל בירושלים. רישומם על חיי הרוח בעיר היה ניכר ביותר. מטרת מאמר זה היא לסקור פעילות זו, במיוחד בהשוואה לזו שנתקיימה בארץ במאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים, עד למלחמת עולם הראשונה, לעמוד על אופיה המיוחד, על חלקה בקידום חקירת ארץ-ישראל בעת החדשה ועל תרומתה לפיתוח העיר ירושלים.³

ב. התחדשות הפעילות של 'הקרן הבריטית לחקר ארץ-ישראל' עם תום מלחמת העולם הראשונה

'הקרן הבריטית לחקר ארץ-ישראל' (Palestine Exploration Fund) קמה בלונדון כבר בשנת 1865. פעילותו של גוף זה במאה התשע-עשרה בחקר ירושלים, ארץ-ישראל, סיני, הנגב ועוד סוכמה בעבר בפרסומים רבים.⁴

בתקופת המנדט הבריטי. נושא זה נדון במאמר אחר הנמצא עמי בשלבי כתיבה מתקדמים: 'התפתחות לימוד נושא "חקירתה של א"י" באוניברסיטה העברית עד 1948'.

3 בהמשך המאמר נזכיר ארכאולוגים רבים וחפירות ארכאולוגיות רבות אשר התבצעו ברחבי הארץ, רובן בתקופת המנדט הבריטי ומיעוטן לפני כן. לא נעסוק בהערכתה של פעילות ארכאולוגית זו מבחינה מדעית, אלא נסקור אותה תוך התמקדות בגופים ובאישים שעמדו מאחוריה. כמו כן לא נציין את כל הפרסומים של החוקרים השונים ואת כל הדוחות על החפירות הארכאולוגיות שהתבצעו בארץ בתקופת המנדט, כפי שנתפרסמו בכתבי-עת שונים ובפרסומים נפרדים, אלא נביא רק דוגמאות מרכזיות החשובות לענייננו.

4 ראה: בן-אריה (לעיל, הערה 1), עמ' 177-202; טיבאוי (לעיל, הערה 1); ליפמן (לעיל, הערה 1); חוברת מיוחדת של טבע וארץ, ז', 8-7 (ניסן-אייר תשכ"ה), עמ' 282-310; ש' גיבסון, 'חוקרים בארץ הקודש', ארץ וטבע, 49 (אייר-סיון תשנ"ז), עמ' 28-34, והמאמרים השונים בחוברת מיוחדת שהוקדשה ל'קרן': ארץ וטבע, 49 (תשנ"ז). לאחרונה נכתבה עבודת דוקטור על 'הקרן' מהקמתה ועד מלחמת העולם הראשונה. אף על פי שעבודה זו אינה עוסקת בתקופת המנדט הבריטי, מצוי בה חומר רב על דרך הפעילות של 'הקרן', על מדיניותה הכספית ועל המוסדות והאישים המרכזיים שהקימו אותה ופעלו במסגרתה עד למלחמת העולם הראשונה. ראה: J.J. Moscrop, 'Measuring Jerusalem: The Palestine Exploration Fund and British Interests in the Holy Land, 1800-1914', Ph.D. dissertation, Leicester University, 1998.

בשנת 1915, בראשית מלחמת העולם הראשונה, במלאת ל'קרן' חמישים שנה, היא פרסמה חיבור מסכם על פעילותה עד למועד זה, חיבור שנכתב בידי יושב ראש הנהלת הקרן, צ'רלס מ' ווטסון (Watson). בסיכום זה בולטת גאוות אנשי ה'קרן' בהישגיהם החשובים. זהו הפרסום המלא ביותר על פעילות ה'קרן' עד לשנת 1915, והוא כולל בין היתר סיכום של הנושאים הבאים: העבודות של צ'רלס וילסון וצ'רלס וורן בירושלים – המיפוי המדידתי של העיר והחקירות הארכאולוגיות החשובות בה; מיפוי ארץ-ישראל המערבית והסקר המפורט בן שבעת הכרכים הנלווה אליו; מיפוי סיני והסקר המפורט בן שלושת הכרכים המצורף למיפוי זה; חפירות ארכאולוגיות רבות ברחבי הארץ כולה; מיפוי אזור הנגב והערבה ועוד. בסופו של החיבור מובאים שני נספחים: לוח תאריכים מפורט של הפעולות החשובות של ה'קרן' ורשימה מלאה של כל פרסומי ה'קרן', שנה שנה ופרסומיה – בממוצע פרסום אחד או שניים בכל שנה עד 1915, מלבד כתבי-העת.⁵

כלי הביטוי העיקרי של ה'קרן', רבעונה,⁶ ראה אור בדרך כלל ארבע פעמים בשנה: בינואר, באפריל, ביולי ובאוקטובר. בחוברת יולי התפרסם גם סיכום המושב השנתי של חברי הקרן, שהתקיים מדי שנה בחודש יוני.⁷ בתקופת המלחמה פסקה פעילות ה'קרן' בארץ, שכן זו הפכה לארץ אויב. משרד המלחמה הבריטי אף אסר את ההפצה והמכירה של מפות ה'קרן', שהפכו למסמכים בעלי ערך צבאי רב.⁸ עם זאת ולמרות הקשיים של מלחמת העולם הראשונה, המשיכה 'הקרן' לחקר ארץ-ישראל' בלונדון להוציא לאור את רבעונה באופן קבוע, אם כי לעתים במתכונת מצומצמת, וכן הקפידה להמשיך לקיים מדי שנה את המושב השנתי.

גם במשך כל תקופת המנדט המשיכה ה'קרן' בהוצאה קבועה של רבעונה ובקיום המושב השנתי בכל שנה. בחוברות רבעון זה מצוי חומר רב על חפירות ארכאולוגיות שנתבצעו בארץ ועל התפתחויות רבות אחרות בנושאי חקירת ארץ-ישראל ולימודה שהתרחשו בתקופה זו.

ה'קרן' החלה להוציא לאור משנת 1911 גם שנתונים (Palestine Exploration Fund Annual, PEFA), שבהם הובאו סיכומים של תוצאות חפירות ארכאולוגיות. בתקופת המנדט ראו אור שני שנתונים, וניגע בהם בהמשך. סך הכול פרסמה ה'קרן', עד היום, ששה שנתונים.

בתחילה כל החברים שהצטרפו ל'קרן' שילמו דמי חתימה על רבעונה והיו חברים בוועדה הכללית שלה (General Committee). ליד הוועדה הכללית הוקם ועד מנהל (Executive Committee), אשר ניהל את פעולות ה'קרן'. ועד זה היה נפגש פעם או פעמיים בחודש, פרט לחודשי הקיץ, לצורכי הניהול השוטף של פעילות ה'קרן'. במושב השנתי של חברי ה'קרן' נמסר דוח על פעילותה ונבחרו

5 C.M. Watson, *Palestine Exploration Fund—Fifty Years' Work in the Holy Land: A Record and a Summary 1865–1915*, London 1915

6 הרבעון נקרא תחילה: *Palestine Exploration Fund Quarterly Statement*, ובקיצור: PEFAQSt. החל משנת 1938, כאשר הוחלט לכלול בו גם את הביולטין והדיווחים של בית הספר הבריטי לארכאולוגיה, שונה שמו: *Palestine Exploration Quarterly* ובקיצור PEQ.

7 משנת 1942, עקב קשיים שהתעוררו על רקע מלחמת העולם השנייה, החל הרבעון רואה אור פעמיים בשנה בלבד, וכך המצב עד היום.

8 ראה: D.R. Howel, 'Second Half-Century', *World of the Bible: Centenary Exhibition of the Palestine Exploration Fund in Cooperation with the British School of Archaeology in Jerusalem*, London 1965, pp. 17–20

חברים חדשים לוועד המנהל, אם היה צורך בכך. נהוג היה לכבד אישיות הקשורה ל'קרן' לשמש כיושב ראש המושב המיוחד ולשאת דברים בו, ולעתים הוסיפו מרצים נוספים.⁹ ה'קרן' הייתה בראש וראשונה מוסד בריטי, והפטרון שלה היה בית המלוכה האנגלי. בעת הקמת ה'קרן' במאה התשע-עשרה גילתה המלכה ויקטוריה התעניינות במוסד ואף תרמה סכום כסף מסוים לביסוסו. עם מותה של המלכה ויקטוריה, בשנת 1901, קיבל את החסות על המוסד המלך אדוארד השביעי; הוא ביקר בארץ-ישראל בשנת 1861 כנסיון מוויילס וגילה יחס מיוחד לארץ הקדושה. לאחר מותו, בשנת 1910, עברה החסות למלך ג'ורג' החמישי; מלך זה ביקר בארץ עם אחיו בשנת 1882, וגם הוא פיתח יחס קרוב לארץ התנ"ך. בשנת 1936, כאשר נפטר ג'ורג' החמישי, התאבלה ה'קרן', יחד עם כל העם הבריטי. בשער חוברת הרבעון שראתה אור סמוך לאירוע מופיעה מודעת אבל בולטת על פטירתו, וכן מתפרסם שם מכתב התנחומים שנשלח מטעם ה'קרן' לבית המלוכה, ובו גם בקשה להמשך מתן החסות למוסד על ידי הכתר הבריטי, פנייה שנענתה בחיוב.¹⁰

ה'קרן' הייתה קשורה במידה רבה לכנסייה ולאצולה הבריטית. בעת הקמתה ובמרוצת שנות פעילותה הרבות השתתפו בפעילותה גם מספר אישים יהודים, נכבדים מהקהילה היהודית בבריטניה, ובהם משה מונטיפיורי, רוברט מונד, הרברט בנטוויץ, נורמן בנטוויץ, ד"ר ריצ'רד ברנט ואחרים. אישים אלה אף תרמו לעתים מכספם ל'קרן' ונטלו חלק בניהולה.¹¹ אך רוב מניינה ובניינה של הנהלת ה'קרן' היו אנשים בעלי מעמד בחברה הבריטית ובכנסייה האנגליקנית שמעמדה של הארץ כארץ הקדושה, ארץ התנ"ך והברית החדשה, היה קרוב ללבם. נוסף עליהם נטלו חלק מרכזי בפעילות ה'קרן' אישי ציבור וצבא שבעברם היו קשורים לארץ וכן חוקרים ששהו ועבדו בה מטעם ה'קרן' ולאחר מכן המשיכו לעסוק במחקר הארץ ובלמידה ואף עלו לרוב כתוצאה מכך במעמדם האישי בחברה הבריטית.¹²

כנשיא ה'קרן' שימש בשנותיה הראשונות הארכיבישוף מנצ'סטר. לאחר מכן החליף אותו בתפקיד זה הארכיבישוף מקנטרברי. מאוחר יותר נקבע לארכיבישוף מנצ'סטר מעמד מיוחד של סגן נשיא. ברשימה הראשונה של 21 מייסדי ה'קרן' מופיעים דוכסים, רוזנים, בישופים, אנשי כמורה נוספים, יושב ראש הפרלמנט, חברי פרלמנט, חוקרים שעבדו בארץ ואישים נוספים שהיה להם קשר לחקר ארץ-ישראל.¹³

9 ראה: ווטסון (לעיל, הערה 5); החוברת השלישית של רבעון ה'קרן' (חוברת חודש יולי, בכל שנה).

10 PEFQSt, 68 (1936), pp. 51-53; *ibid.*, 69 (1937), pp. 1-2

11 הרברט בנטוויץ היה אבי משפחת בנטוויץ הנודעת, אשר רבים מבניה השתקעו בארץ ומילאו תפקידים מרכזיים בתולדות היישוב היהודי בארץ בתקופת המנדט הבריטי. הוא היה פעיל בהנהלת ה'קרן' ואף סייע לה בתרומות כספיות, במיוחד עבור התפירות בתל גור. ראה: PEFQSt, 57 (1925), p. 125; *ibid.*, 66 (1934), p. 1. נורמן בנו השתתף גם כן בפגישות ה'קרן', ודיווח בהן מדי פעם גם על המתרחש באוניברסיטה העברית, שבה עבד. ראה למשל: PEFQSt, 69 (1937), pp. 96-97. על הרברט בנטוויץ ראה: M. & N. Bentwich, *Herbert Bentwich: The Pilgrim Father*, Jerusalem 1940. על מונד ראה להלן. ברנט שימש שנים רבות כאוצר עתיקות אסיה המערבית במוזאון הבריטי בלונדון.

12 על האישים והאדמיניסטרציה של ה'קרן' עד 1914 ראה: מוסקופ (לעיל, הערה 4), פרק 8, עמ' 16-1 ונספחים בסוף העבודה שם.

13 רשימת המייסדים ראה: ווטסון (לעיל, הערה 5), עמ' 22-30.

עם הקמתה קבעה לעצמה ה'קרן' שלושה עקרונות יסוד: (א) ה'קרן' תשמור בקפדנות על אופיה המדעי; (ב) ייעשה כל מאמץ להימנע ממחלוקות ומריבות; (ג) ה'קרן' לא תנוהל בשום פנים ואופן כגוף דתי.¹⁴

אנשי ה'קרן' נהגו לצרף מדי פעם לוועדה הכללית שלהם אנשי ציבור בריטים אשר גילו עניין בלימודה ובחקירתה של הארץ הקדושה. מיד לאחר כיבוש הארץ על ידי הבריטים הם צירפו לוועדה את אדמונד אלנבי, מפקד הכוחות הבריטים שכבשו את ארץ-ישראל שנתמנה אחר כך לנציב הבריטי העליון במצרים, וכן את רונלד סטורס, שנתמנה למושל ירושלים. עם ראשית המנדט בשנת 1920 הצטרף אליהם הרברט סמואל, הנציב הבריטי הראשון בארץ-ישראל.¹⁵

כאשר הוחלף סמואל בידי הלורד הרברט פלומר פנו אליו אנשי ה'קרן' וביקשו להצטרף לוועדה הכללית. הם פנו אף ללורד ארתור בלפור והזמינוהו להשתתף בישיבות הוועדה ולהצטרף לפעילות ה'קרן'. כן הוצע הדבר לסר ארתור ווקופ כאשר שירת כנציב הבריטי בארץ-ישראל ולא־איש בריטים נוספים שהיו קשורים בפעילות בריטית ממשלתית בארץ.

אישיות בריטית ציבורית כזו שהייתה פעילה ב'קרן', במיוחד בראשית תקופת המנדט הבריטי, הייתה ויליאם אורמסבי-גור, מי שליווה את וייצמן שבא בראש ועד הצירים של ההסתדרות הציונית לארץ-ישראל כנציג הממשל הבריטי עוד בשנת 1918, ועלה אחר כך במעלות הממשל הבריטי עד למעמד של שר בממשלה ומוזכיר המושבות. אורמסבי-גור הציע באחת מישיבות ה'קרן' שנערכה זמן קצר לאחר תום המלחמה לצרף אליה שני אישים: את תומס אדוארד לורנס ואת וינדהם דידס, המוזכר הראשון של ממשלת המנדט הבריטי בארץ-ישראל, אך דומה כי הצעות אלו לא יצאו אל הפועל.¹⁶

במושב השנתי הכללי של אנשי ה'קרן' בשנת 1915, בעיצומה של המלחמה, כאשר ארץ-ישראל הייתה



רוברט אלכסנדר
סטיוארט מקליסטר
(במרכז) עם אחיו
הצעיר ג'ורג' היו
(מימין), בעת ביקור
בשכם בשנת 1907

14 שם.

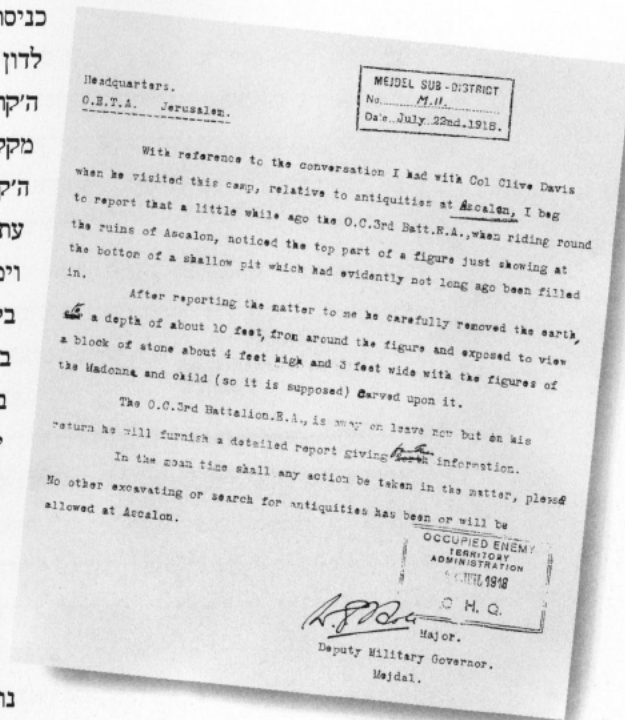
15 PEFQSI, 50 (1918), p. 145; ibid., 52 (1920), pp. 115–126

16 PEFQSI, 53 (1921), p. 129

עוד תחת שלטון עות'מאני, תהה הארכיבישוף מיורק, סגן נשיא ה'קרן', ששימש כיושב ראש באותו מושב וכנואם המרכזי, מה יהא עתידה של ה'קרן' עם תום המלחמה.¹⁷ בדצמבר 1917, זמן קצר לאחר כניסתו של אלנבי לירושלים, נתכנסו אנשי ה'קרן' בלונדון לדון בהמשך פעילותה. בפגישה זו קרא מזכיר הכבוד של ה'קרן' בפני ההנהלה מכתב מאת רוברט אלכסנדר סטיוארט מקליסטר (Macalister), מאנשי ה'קרן', ובו הצעה שהנהלת ה'קרן' תפנה לממשלה הבריטית בדרישה לייסוד שירות עתיקות בארץ-ישראל, שיבטיח את שמירת עתיקות הארץ וימנע פגיעה באתריה העתיקים על ידי אנשים מקומיים בלתי מוסמכים. מקליסטר הסביר כי סכנת הפגיעה בעתיקות חמורה במיוחד עקב מצב המלחמה השורר בארץ.¹⁸

יושב ראש ה'קרן' דיווח שהוא שלח מכתב בעניין זה למשרד המלחמה הבריטי וצירף אליו תזכיר שקיבל מדנקן מקנזי, שאף הוא היה מאנשי ה'קרן'. בתזכיר זה ציין מקנזי שתלים עתיקים רבים עלולים להפוך בפעולות צבאיות לעמדות אסטרטגיות וחשוב על כן לדאוג שהם לא ייפגעו עם התקדמות הצבא הבריטי. נוסף על כך הוא הביע חשש שהפלאחים המקומיים עלולים לנצל את מצב המלחמה לחפירות ולשוד באתרים ארכאולוגיים. התזכיר

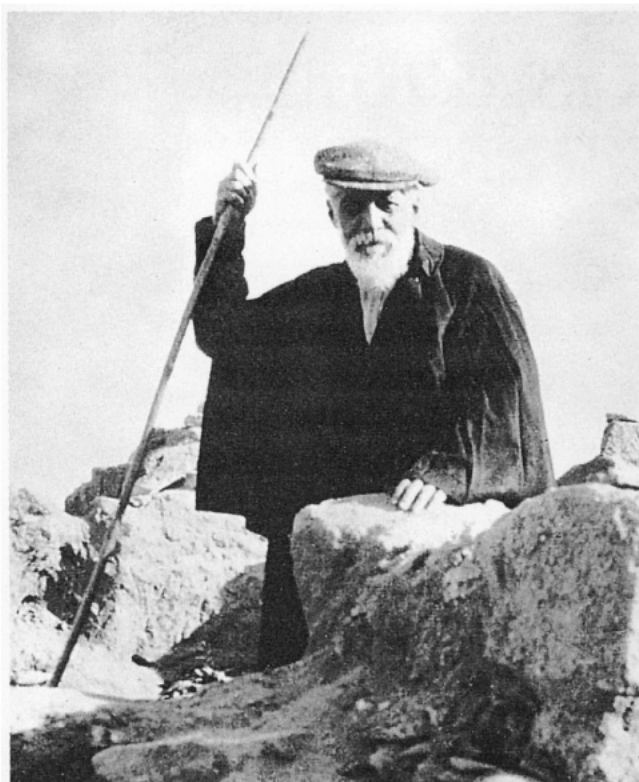
מתחלק לשני חלקים. בחלק הראשון מנה דנקן אתרים ארכאולוגיים חשובים העלולים להיפגע בעקבות המלחמה ומסר תיאור קצר של כל אחד מהם. בחלק השני הוא התמקד בחשיבות השמירה הכללית על כל עתיקות הארץ והציע שימונה מפקח מיוחד על העתיקות שילווה את הצבא הבריטי בעת התקדמותו, על מנת שאלו לא תיפגענה. הוא אף העיר כי ראוי לשקול צירוף מהנדס או ארכיטקט למפקח זה.¹⁹ במרס 1918 נתקבלה תשובה ממשרד המלחמה הבריטי, ובה פורטו הצעדים שננקטו לשמירה על עתיקות ארץ-ישראל ומסופוטמיה. בעקבות זאת דנה הנהלת ה'קרן' בהקמת בית ספר בריטי לארכאולוגיה בירושלים, אשר ידאג לשמור על עתיקות הארץ. נתרמו כספים למטרה זו וה'קרן' פנתה לאקדמיה הבריטית לשיתוף פעולה בהקמת בית הספר. הנושא שב ונדון בישיבות נוספות רבות של הנהלת ה'קרן', ועוד נשוב ונדון בכך בהמשך.²⁰



מכתב של סגן המושל הבריטי באזור מג'דל (אשקלון) המתאר גילוי ממצאים באזור אשקלון

17 PEFQSt, 47 (1915), pp. 113-120
 18 Palestine Exploration Fund Minute Book, 10 January 1918, pp. 247-248 [להלן: פרוטוקולי ה'קרן'].
 19 תזכיר זה מצוי כנספח בתוך יומן הפרוטוקולים של ה'קרן' וכותרתו: Memorandum on Ancient Sites and Military Operations in Palestine Submitted to the Chairman of the Palestine Exploration Fund by Duncan Mackenzie, [n.d.], 17 pp.
 20 פרוטוקולי ה'קרן', 14 במרס 1918, עמ' 254; שם, 9 במאי 1918, עמ' 266 ועוד.

ב־16 במרס 1920 פנה אורמסביי־גור, אשר היה אז חבר הנהלת ה'קרן', אל הפרלמנט הבריטי בעקבות מכתב שהגיע להנהלת ה'קרן' ממצרים, מלורד קרזון, ובו אוהרה מפני פגיעה בעתיקות בארץ־



סיר פלינדרס פיטרי

ישראל. שר המושבות הבריטי באותם ימים, וינסטון צ'רצ'יל, הבטיח לו במכתב תשובה שהעניין זוכה למלוא תשומת הלב ופירט את כל הצעדים שנקטו לטיפול בו.²¹

פרדריק ג'ונס בליס (Bliss), אשר ניהל בתקופה העות'מאנית חפירות חשובות מטעם ה'קרן' – בתל אלחסי יחד עם פלינדרס פיטרי ובירושלים יחד עם הארכיטקט ארצ'יבלד דיקי²² – בא לביקור בירושלים בשנת 1919, ובדיווח על ביקורו שפורסם ברבעון ה'קרן' בשנת 1920 השווה את התנאים הטובים במיוחד שמהם עומדים ליהנות עתה חוקרי ארץ־ישראל לעומת התנאים שבהם פעלו בתקופה העות'מאנית.²³

מסיכום הדיונים של ישיבות הנהלת ה'קרן' בתקופה שמיד לאחר המלחמה עולה כי אנשיה הבינו שעליהם לסייע בשלוש פעולות מרכזיות בארץ: בהקמת מוסד מקומי – בית ספר בריטי לארכאולוגיה בריטי בירושלים, שישמש בסיס מרכזי ללימודה ולחקירתה של הארץ הקדושה; בהקמת יחידה בממשל הבריטי – מחלקת עתיקות, שתדאג לטיפול בנושא

עתיקות ארץ־ישראל; ובחקיקת חוק ממשלתי לשמירה על עתיקות הארץ – חוק העתיקות.

ג. הקמת בית הספר הבריטי לארכאולוגיה בירושלים

בניגוד לגרמנים, לצרפתים ולאמריקנים, לא הקימו הבריטים עד מלחמת העולם הראשונה שום מוסד מקומי קבוע בארץ־ישראל ללימוד תולדותיה ולביצוע חפירות ארכאולוגיות; הם פעלו מבסיסם בלונדון. עם תום מלחמת העולם הראשונה הם החליטו להקים במהרה מוסד כזה.

ב־6 ביוני 1918, שישה חודשים בלבד לאחר הכיבוש הבריטי של ירושלים, כאשר בעיר שרר עדיין שלטון צבאי וקו החזית נמצא רק 10 ק"מ מצפון לעיר, התכנסה במוזאון הבריטי בלונדון קבוצת חוקרים, מאנשי האקדמיה הבריטית וה'קרן' הבריטית לחקירת ארץ־ישראל' לפגישה שמטרתה הייתה

21 שם, 14 באפריל 1920, עמ' 333-334.

22 דברי זיכרון על דיקי ראה: E.M.E.B., 'Obituary: The Late Professor A.C. Dickie', PEQ, 75 (1942), pp. 5-7. על בליס ועל פיטרי ראה עוד בהמשך.

23 F.J. Bliss, 'The Hopes for Palestine Exploration', PEQSt, 53 (1920), pp. 127-132

הקמת ועדה שתפעל לייסוד בית ספר בריטי לארכאולוגיה בירושלים. ליושב ראש הוועדה נקבע סר פרדריק קניון, נשיא האקדמיה הבריטית ומנהל המוזאון הבריטי, למזכיר כבוד – פרופ' י' גולנץ, ששימש אז כמזכיר כבוד של האקדמיה הבריטית, ולגוזבר כבוד – רוברט מונד.²⁴ ועדה זו נפגשה פעמים רבות ובין היתר קבעה את מטרות בית הספר: לסייע ללימוד ולמחקר של ארץ-ישראל, לטפל בהדרכת סטודנטים לארכאולוגיה ובהכשרת חופרים, ארכאולוגים ועובדי מנהל בתחום זה, לעזור ל'קרן לחקר ארץ-ישראל' בעבודותיה ולתרום בכל דרך אפשרית אחרת לקידום חקירת ארץ-ישראל.²⁵

בפברואר 1919 הוזמן הארכאולוג פרופ' ג'ון גרסטנג (Garstang) מאוניברסיטת ליוורפול לשמש כמנהל הראשון של בית הספר, והוא נתבקש לצאת לירושלים להקים את בית הספר במקום.²⁶



ג'ון גרסטנג
ביריחו, 1932

- 24 על מונד (1867-1936) ועל תרומתו המרכזית להקמה ולפעילות של בית הספר הבריטי לארכאולוגיה בירושלים ראה: J.L. Myres, 'Sir Robert Mond and the British School of Archaeology in Jerusalem', *PEQ*, 71 (1939), pp. 113-116; N. Bentwich, 'The Hebrew University of Jerusalem', *ibid.*, 74 (1942), pp. 44-46. רוברט מונד היה אחיו של אלפרד מונד, הוא הלורד מלצ'ס הנודע.
- 25 'A British School of Archaeology', *PEQSt*, 50 (1918), pp. 95-97. ראה גם בדוח השנתי, שם, עמ' 110. על הקמת בית הספר הבריטי לארכאולוגיה ראה: A.G. Auld, 'The British School of Archaeology in Jerusalem', *Proceedings of the Second International Congress on Biblical Archaeology*, Jerusalem, June-July 1990, Jerusalem 1993, pp. 23-26; ולאחרונה במפורט אצל גיבסון (לעיל, הערת מבוא).
- 26 גרסטנג כבר הכיר או במקצת את בעיות הארכאולוגיה של ארץ-ישראל, שכן השתתף בחפירות של פיטרי בתל אלחסי. דברי הערכה עליו מפי סר פרדריק קניון במכתב לאשבי מ-21 בפברואר 1919 המסופח ליומן הפרוטוקולים של בית הספר הבריטי לארכאולוגיה. דברים לזכרו ראה: *PEQ*, 88 (1956), pp. 65-66. וכן ראה עליו בספרו של: T. Hodgkin, *Letters from Palestine 1932-36*, ed. E.C. Hodgkin, London 1986; J.L. Smith, *Tombs, Temples and Ancient Art*, New York 1956, p. 91; ולאחרונה גיבסון (לעיל, הערת מבוא); *Levantine Archaeology, 1918-1939: The Intellectual Framework* (Manuscript—a paper submitted to the Workshop on 'Jerusalem in the Mind of Western World, II, 1917-1948', organized by The International Center for the University Teaching of Jewish Civilization, Jerusalem 1992).

מלכתחילה הוחלט כי בית הספר הבריטי ישתף פעולה עם בית הספר האמריקני לארכאולוגיה שהוקם בירושלים כבר בשנת 1900, ואשר התכונן עתה לחדש את פעילותו בעיר.²⁷ בחורף 1919 הצטרף לגרסטנג כעוזר למנהל ליטננט קולונל ויליאם ג'ון פיתיאן-אדמס (Phythian-Adams).²⁸ עם בואו לירושלים קיים גרסטנג מספר פגישות אישיות עם המושל הבריטי של העיר, רונלד סטורס, אשר סייע רבות בהקמת בית הספר. ביולי 1920, עם בואו של הנציב הבריטי לעיר, בחרה הוועדה המארגנת של בית הספר בו ובאלנבי לשמש סגני נשיא בית הספר,²⁹ יחד עם הרוזן קרוזון מקדלסטון. לפטרון של בית הספר נקבע הנסיך מוויילס, ולנשיא – סר פרדריק קניון, נשיא האקדמיה הבריטית ומנהל המוזאון הבריטי. קניון שימש נשיא בית הספר ברציפות עד לפטירתו בשנת 1952.³⁰ כבסיס של בית הספר בלונדון נקבע משרד ה'קרן לחקר ארץ-ישראל', אשר הסכימה להעמיד לרשות בית-הספר את בניינה בעיר זו. בארכיון ה'קרן' מצוי יומן הפרוטוקולים של ישיבות הוועדות הלונדוניות שטיפלו בהקמת בית הספר ובניהולו. יומן זה מתחיל בישיבות הוועדה המארגנת בשנים 1918, 1919 ו-1920 ונמשך בישיבות המועצה הקבועה של בית הספר.



ויליאם פ' אולברייט

ב-18 במאי 1921 נתכנסה לראשונה המועצה הקבועה, שהחליפה את הוועדה המארגנת, והחלה ההפעלה של בית הספר.³¹ לצוות המורים המלמדים בבית הספר נצטרפו כבר בתחילה ד"ר לואי א' מאיר, שהחל לעבוד אז במחלקת העתיקות הממשלתית, והוא סייע בלימודי שפות, וד"ר ויליאם פ' אולברייט מבית הספר האמריקני לארכאולוגיה, ששהה אז בירושלים, והוא סייע בנושאים ארכאולוגיים.³²

ביולי 1920 ביקש סמואל גרסטנג שיקבל על עצמו, במקביל לעבודתו כמנהל בית הספר, את ההקמה והניהול של מחלקת העתיקות הממשלתית. גרסטנג נענה לבקשה ובמשך שש שנים, עד 1926, שימש בשני התפקידים. בשנים אלו נערכו בארץ מספר חפירות ארכאולוגיות חשובות – ונעמוד עליהן בהמשך – ואלה בוצעו על ידי בית הספר הבריטי, מחלקת העתיקות הממשלתית וה'קרן לחקר הבריטית' – לעתים במשותף, לעתים בנפרד.³³ ביוני 1926, לאחר שהוזמן לעבוד במשרה מלאה במחלקת העתיקות, ביקש גרסטנג ממועצת בית הספר לשחררו מתפקיד המנהל והביע הסכמה להמשיך לשמש כמנהל כבוד או יועץ למנהל בית הספר

27 BASOR, 1 (December 1919), p. 2; ibid, 2 (February 1920), p. 3

28 על פיתיאן-אדמס ראה דברים שנכתבו לזכרו: IEJ, 17 (1967), p. 283; PEQ, 99 (1967), p. 64; ולאחרונה: גיבסון (לעיל, הערת מבוא).

29 עם תום כהונתו של סמואל בארץ נערכה לו מסיבת פרידה בבית הספר הבריטי לארכאולוגיה, שאליה הוזמנו נכבדים רבים, ובה הוגש לו אלבום תמונות של ביקוריו בחפירות הארכאולוגיות של בית הספר. ראה: BBSAJ, 7 (1925)

30 דברים לזכרו ראה: PEQ, 85 (1953), pp. 6-7

31 British School of Archaeology in Jerusalem Minute Book, 6 June, 5 December 1918; 19 February, 26 May, 21 July 1919 [להלן: פרוטוקולי בית הספר הבריטי]. בית הספר אף פרסם דוחות שנתיים (ראה בהמשך). הדוח השנתי הראשון על שנת 1920 התפרסם במרס 1921. לדוח זה מצורף תקנון בית הספר.

32 שם, דוח שנתי ראשון, עמ' 11-14.

33 פרטים על פעילות בית הספר ראה בפרוטוקולי בית הספר וכן בבולטינים שפרסם בית הספר, ולאחרונה: גיבסון (לעיל, הערת מבוא).

החדש שייקבע, אם הדבר ייראה למועצה.³⁴ לפני כן, ביולי 1924, ביקש עוזרו פיתאן-אדמס להשתחרר מתפקידו כדי שיוכל לקבל משרה כנסייתית שהוצעה לו באנגליה. לאחר מכן המשיך לשמש בתפקידים חשובים בכנסייה, אך שמר על קשרים עם ה'קרן לחקר ארץ-ישראל' ופעל גם במסגרתה ובמועצת בית הספר הבריטי לארכאולוגיה בלונדון.³⁵

במקומו של פיתאן-אדמס נתמנה לעוזר מנהל בית הספר ג'ימ פיציג'רלד (Fitzgerald), ועם עזיבתו של גרסטנג הוחלט שפיציג'רלד ימלא באופן זמני גם את מקומו, עד למינוי מנהל קבוע.³⁶ במקביל החליטה המועצה של בית הספר לשלוח לארץ את ג'ון וינסטר קראופוט (Crowfoot), אשר שירת לפני כן בסודאן, לבדוק אפשרויות לנתק את קשריו של בית הספר עם מחלקת העתיקות ולבחון רעיונות שונים להמשך ארגונו בעתיד.³⁷

בדצמבר 1926 מסר קראופוט את הדוח שלו למועצה. הוא הציע לפתח את בית הספר הבריטי בירושלים בדומה לשאר בתי הספר הזרים לארכאולוגיה בארץ: האמריקני, הצרפתי והגרמני, ולאור הניסיון בבתי ספר אלו קבע כי רצוי שהתלמידים בבית הספר יהיו בעלי עניין בלימודי מקרא ודתות, ולא בלימודי ארכאולוגיה בלבד, וכי יש לדאוג למלגות מתאימות עבורם. הוא הציע עוד להדק את שיתוף הפעולה עם ה'קרן לחקר ארץ-ישראל', ולשוב ולבדוק את האפשרות לאיחוד שני הגופים, הצעה שהועלתה כבר כמה פעמים לפני כן אך תמיד נדחתה.³⁸ בעקבות הצעתו של קראופוט וניתוק בית הספר ממחלקת העתיקות הממשלתית בשנת 1926 הוחלט להקים ועדת משנה של נציגי בית הספר וה'קרן', שתבדוק פעם נוספת את אפשרות האיחוד ביניהם.³⁹ אך גם מוועדה זו לא יצא דבר, והיא פורקה בשנת 1930. במקומה הוקמה אז ועדה מייעצת משותפת לשני המוסדות, שמטרתה הייתה להגביר את שיתוף הפעולה והתיאום ביניהם אך תוך שמירה על העצמאות של כל אחד מהם.⁴⁰ בעקבות הדוח שלו נתמנה קראופוט בשנת 1927 למנהל בית הספר הבריטי לארכאולוגיה בירושלים. גם בתקופתו של קראופוט ביצע בית הספר חפירות ארכאולוגיות, בשיתוף עם ה'קרן' ועם גופים נוספים, ונעמוד עליהן בהמשך. כן קיים בית הספר פעילות לימודית חשובה, אך בעיותיו התקציביות הלכו וגברו.⁴¹

עוד בתקופתו של גרסטנג החל בית הספר לפרסם בולטין ידיעות ארכאולוגיות (*Bulletin of the British School of Archaeology in Jerusalem, BBSAJ*). היו אלו חוברות מצומצמות, בהיקף של כעשרה עמודים בלבד כל אחת, שכללו בעיקר דוחות על החפירות שביצע בית הספר. לאחר שראו אור שבעה

34 פרוטוקולי בית הספר הבריטי, 21 במאי ו-21 ביולי 1926.

35 ראה לעיל, הערה 28.

36 פרוטוקולי בית הספר הבריטי, 21 ביולי 1926. על פיציג'רלד שהוגדר כסטודנט הראשון של בית הספר הבריטי לארכאולוגיה בירושלים, ראה: *BBSAJ*, 2 (1922). פיציג'רלד השתתף מאוחר יותר בחפירות בבית-שאן ובירושלים ונטל חלק פעיל בפרסום הדוחות מחפירות אלו. ראה במפתח של רבעון ה'קרן' על פעילותו ופרסומיו.

37 דברי הערכה וזיכרון על קראופוט ראה להלן, הערה 114. על קראופוט ועברו בסודאן ראה: גיבסון (לעיל, הערה מבוא), ושם הפניה למקורות נוספים.

38 ראה הצעות בנדון כבר בשנת 1921, בפרוטוקולי ה'קרן' (8 במאי 1921), עמ' 365-366; וכן: *PEQ* 53 (1921), p. 128.

39 פרוטוקולי בית הספר הבריטי, 8 ביוני 1927.

40 שם, 15 ו-23 בינואר ו-6 באפריל 1930, 1 באוקטובר 1935.

41 8 ביוני ו-18 בנובמבר 1927.



המקדש בגזר,
תצלום משנות
השלושים

בולטיניים, בשנים 1922-1925, פסק פרסומם, מסיבות תקציביות. בנוסף פרסם בית הספר דוחות שנתיים (Annual Reports) של ההנהלה אשר אושרו על ידי האסיפה הכללית. אלה פורסמו במשך כל שנות העשרים. בשנות השלושים הוחלט לעשות כל מאמץ לשלב את פרסומי בית הספר באלו של ה'קרן לחקר ארץ-ישראל'. דוחות פעילות של בית הספר לארכאולוגיה החלו מופיעים ברבעון הקרן. במרוצת השנים הלך ונתחזק השיתוף בפרסומים בין שני המוסדות. משנת 1938 הוא אף נשא אופי גלוי: בשער רבעון ה'קרן' נכתב שהרבעון כולל בתוכו גם את הבולטין של בית הספר הבריטי לארכאולוגיה. כן המשיכו להתפרסם ברבעון זה בקביעות דיווחים על ישיבות מועצת בית הספר. שני

הגופים גם ניסו לארגן פרויקט משותף: סקר ארכאולוגי מקיף חדש בכל שטחה של ארץ-ישראל, אך הצעה בעניין זה שהוגשה על ידיהם במשותף למחלקת העתיקות הממשלתית בשנת 1933 לא אושרה.⁴²

בינואר 1935 ביקש קראפוט להשתחרר מתפקידו ומועצת בית הספר פנתה אל פיליפ ל"א גאי (Guy), שעבד במחלקת העתיקות הממשלתית משנת 1922, כי יאות לקבל על עצמו את תפקיד מנהל בית הספר. גאי (1885-1952) נולד בסקוטלנד וחונך בגלוגו ובאוקספורד. במלחמת העולם הראשונה שירת בצבא

הבריטי והגיע בו לדרגת קפטן. מתוך שהתעניין בתולדות עמי המזרח הקדום הצטרף לאחר המלחמה למשלחות שעסקו בחפירות כרכמיש על הפרת ואלעמארנה במצרים, בהנהלתו של לאונרד וולי.⁴³ בשנים 1922-1927 שימש כמפקח הראשי וסגן המנהל של מחלקת העתיקות הממשלתית בארץ-ישראל.⁴⁴ לאחר מכן שימש כמנהל החפירות הארכאולוגיות של המשלחת האמריקנית משיקגו בתל מגידו.⁴⁵

42 שם, 6 באוקטובר 1933; וראה לעיל, הערות 6, 31.

43 על וולי ועל עבודתו בסיני ופעילותו במשרד הערבי הבריטי בקהיר במלחמת העולם הראשונה ראה: C.L. Woolley & T.E. Lawrence, *The Wilderness of Zin: Archaeological Report* (PEFA, 3), London 1914; H.V.F. Winstone, *Woolley of Ur: The Life of Sir Leonard Woolley*, London 1990; J. Wilson, *Lawrence of Arabia: The Authorised Biography of T.E. Lawrence*, London 1989.

44 גאי התאכזב מכך שלא מונה למנהל מחלקת העתיקות לאחר פרישתו של גרסטנג והחליט לפרוש מן המחלקה. אפשר שהסיבה לכך שריצ'מונד התמנה למנהל המחלקה הייתה נטייתו הפרו-ערבית לעומת עמדתו הפרו-ציונית של גאי (ראה להלן).

45 ראה עליו: 140 p. *Atiqot*, 1 (1955), pp. 1-3; *IEJ*, 3 (1953), pp. 5-6; *PEQ*, 85 (1953), וכן חוברת מיוחדת שפרסמה מחלקת העתיקות לזכרו: יד לפ.לא. גיא (1885-1952), ירושלים תשי"ז.

בשנת 1936 הסכים גאי לקבל על עצמו את ניהול בית הספר הבריטי לארכאולוגיה. הובטח לו כי למרות המגבלות התקציביות של בית הספר הוא יוכל להמשיך לעסוק במחקריו, ותוכנן כי יכין סקר ארכאולוגי מקיף חדש של ארץ-ישראל, שיעדכן את הסקר שערכה ה'קרן לחקר ארץ-ישראל' בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה.⁴⁶ בשנים 1937-1939 ביצע גאי חלק מהסקר אשר תכנן, באזורי הנגב ומישור החוף. ממצאי סקר זה כמעט לא ראו אור, פרט לחלק מהם מאזור הנגב שנתפרסמו בידי עוזרו ג'א קירק (Kirk) ברבעון ה'קרן'. רוב החומר, כולל מפות ותכניות, תמונות ורישומים של גאי עצמו, מצויים עד היום בארכיוני בית הספר הבריטי לארכאולוגיה וה'קרן לחקר ארץ-ישראל'. בינתיים המשיך בית הספר לסבול מבעיות תקציביות חמורות, ובשל כך נמנע המשך ביצוע הסקר הארכאולוגי, וכן לא התאפשר קיום חפירות ארכאולוגיות סדירות וניהול מערכת לימודים מתאימה, ואף ספרייה ראויה ומגורים הוגנים לא עמדו לרשות בית הספר. גאי היה מתוסכל מאוד לנוכח הנסיבות ובינואר 1939 הוא פרש מניהול בית הספר⁴⁷ (ראה עליו עוד בהמשך).

באפריל 1940 מינתה מועצת בית הספר את קירק למנהל בית הספר, אולם בשל חובותיו הצבאיות לא יכול היה קירק למלא תפקיד זה בתקופת המלחמה.⁴⁸

גם לאחר המלחמה, עד לסיום שלטון המנדט הבריטי בארץ-ישראל, לא יכלו הבריטים לקיים פעילות ארכאולוגית בארץ, בגלל המתיחות הביטחונית, וכן בשל הקשיים התקציביים. בדוח שהגיש קירק באפריל 1946 למועצת בית הספר הוא הצביע על הקשיים השונים שהתעוררו והציע חיווק שיתוף הפעולה של בית הספר עם גופים אחרים הפעילים בארץ, במיוחד עם מחלקת העתיקות הממשלתית. אך כאמור בשל התנאים הביטחוניים הקשים שבהם נתונים היו הבריטים בארץ באותן שנים לא התאפשר להם לקיים פעילות ארכאולוגית.⁴⁹

ב־22 במאי 1947 החליטה מועצת בית הספר, בעקבות המצב שנוצר, על הפסקת פעולותיו עד שתתבהר תמונת המצב בארץ-ישראל ועד שיושגו תקציבים מתאימים להפעלתו. כך נסתיימה פעילות בית הספר הבריטי לארכאולוגיה בארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי.⁵⁰

ד. מחלקת העתיקות, חוק העתיקות, המוזאון לארכאולוגיה, נושאי תפקידים

במושב השנתי של ה'קרן הבריטית לחקר ארץ-ישראל', שנתקיים בלונדון ביוני 1920 היה אורת הכבוד הנציב הבריטי המיועד, הרברט סמואל. סמואל נשא דברים לפני משתתפי האספה; הוא דיבר על חשיבות ירושלים והארץ הקדושה לעולם כולו והבטיח שאחת מפעולותיו הראשונות מיד עם הגעתו לירושלים, חרף הבעיות התקציביות הכרוכות בכך, תהיה הקמת מחלקת עתיקות ממשלתית, שתדאג לשימור ולימוד של עתיקות ארץ הקודש. כן הבטיח לסייע לבית הספר הבריטי לארכאולוגיה

46 14-30 (1937), pp. *PEFQSI*, ושם דיווח על הפגישה השש-עשרה של הנהלת בית הספר הבריטי לארכאולוגיה.
47 G.E. Kirk, 'Archaeological Exploration in the Southern Desert', *PEQ*, 70 (1938), pp. 211-235; idem, 'The
48 57-71 (1941), pp. *PEQ*, 73 (1941), pp. Negev, or Southern Desert of Palestine; וראה לאחרונה: גיבסון (לעיל, הערת מבוא).

48 פרוטוקולי בית הספר הבריטי, 9 באפריל 1940.

49 שם, 28 ביוני 1946.

50 שם, 22 במאי 1947.

שהלך והוקם באותם ימים בירושלים.⁵¹ ואכן מיד לאחר שקיבל את התפקיד בירושלים הזמין סמואל, כפי שציינו כבר לעיל, את גרסטנג, אשר שימש אז כמנהל בית הספר הבריטי לארכאולוגיה, לסייע בהקמת מחלקת העתיקות הממשלתית ואף להיות מנהלה, במקביל לתפקידו כמנהל בית הספר הבריטי. כן ביקש את עצתו בהכנת חוק עתיקות ממשלתי.

בתקופת המנהל הצבאי הבריטי בארץ, שנמשכה כמעט שלוש שנים (1917-1920), לא נתקיימה למעשה כל פעילות ארכאולוגית מסודרת. אמנם את הצבא הבריטי ליווה בעת התקדמותו מפקח על העתיקות, קפטן קפל א"ק קרסוול (Cresswell), אשר היה מאוחר יותר לחוקר חשוב של ארכיטקטורה מוסלמית,⁵² ובדצמבר 1918, מיד לאחר כניסת הבריטים לירושלים, הוציא הממשל הצבאי הבריטי פקודת עתיקות, אך מטרתה של זו הייתה בעיקר מניעת פגיעה בעתיקות קיימות וטיפול דחוף בממצאים ארכאולוגיים חדשים העשויים להתגלות.⁵³ בתקופת השלטון הצבאי אף נקבע מפקח ממשלתי קבוע על העתיקות בארץ-ישראל, קפטן רג"ה מקיי (Mackay), אך תפקידו היה בעיקר לדאוג לקיום פקודת העתיקות.⁵⁴

הפעילות הארכאולוגית הסדירה החלה רק לאחר הקמת מחלקת העתיקות הממשלתית בשנת 1920 בידי גרסטנג, אשר התגאה בכך שהקים את המחלקה תוך עשרה ימים בלבד. את המחלקה ביסס גרסטנג על צוות מצומצם: מנהל ושני עוזרים ראשיים – מנהל מוזאון ומפקח ראשי על העתיקות. האוצר היה אחראי לכל אוספי העתיקות ונעזר במומחה למטבעות ובצוות משרד המחלקה, והמפקח הראשי היה אחראי לכל העתיקות שבשטח, ותחתיו פעלו שלושה עוזרים, בהתאם לאזורי הארץ, ושישה מפקחי עתיקות אזוריים, שהוצבו במרכזי העתיקות החשובים: טבריה, עתלית, קיסריה, אשקלון וירושלים, ואחד היה מיועד לשומרון.⁵⁵

מאוחר יותר, לאחר שהארץ חולקה לאזורים מנהליים, נקבעו שלושה אזורים ראשיים מבחינת העתיקות: אזור הצפון, שמרכזו היה בנצרת, אזור הדרום, שכלל גם את הנגב, ושמרכזו היה בתל-אביב, ואזור ירושלים.⁵⁶

במסגרת תפקידיה הממשלתיים חייבת הייתה מחלקת העתיקות לתאם את פעילות החברות השונות

51 'Annual General Meeting of the Palestine Exploration Fund', *PEFQSt*, 52 (1920), pp. 115-126
 52 על קרסוול ראה: K.A.C. Cresswell, *The Origin of the Plan of the Dome of the Rock* (British School of Archaeology in Jerusalem Supplementary Papers, 2), London 1924; idem, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, revised and supplemented by J.W. Allan, Aldershot 1989, introduction and pp. 17-42; C.C. McCown, *The Ladder of Progress in Palestine*, New York 1943², pp. 333-334; R.W. Hamilton, *The Structural History of the Aqsa Mosque: A Record of Archaeological Gleanings from the Repairs of 1938-1942*, Jerusalem 1949
 מציין שקרסוול סייע לו בעבודתו על מסגד חשוב זה.

53 נוסח פקודת העתיקות ראה: C.R. Ashbee (ed.), *Jerusalem 1918-1920: Being the Records of the Pro-Jerusalem Council during the Period of the British Military Administration*, London 1921, Appendix 6, 'Antiquities Proclamation', pp. 78-79

54 על מקיי ועבודתו במערת המכפלה ראה: J. Garstang, 'Eighteen Months' Work of the Department of Antiquities for Palestine, July 1920-December 1921', *PEFQSt*, 54 (1922), pp. 57-62; H. Vincent, R.J.H. Mackay & F.M.

Abel, *Hebron: Le Haram El-Khalil Sepulture des Patriarches*, Paris 1923

55 *PEFQSt* 53 (1921), pp. 114-115; גרסטנג (שם), עמ' 59.

56 ר' מקובר, שלטון ומנהל בארץ-ישראל 1917-1926, ירושלים תשמ"ח, עמ' 170.

אשר עסקו בחקר ארץ-ישראל ושאו לבצע בה חפירות ארכאולוגיות ולפקח על פעילות זו. לשם כך הוקמה מועצה ארכאולוגית, בראשות ראש מחלקת העתיקות, וחבריה היו נציגים מקומיים של הארגונים שעסקו בפעילות ארכאולוגית בארץ. המועצה נדרשה לבעיות הקשורות במתן רשיונות חפירה ולעניינים אחרים הנוגעים לעבודת המחלקה, שתפקידה היה בעיקר לדאוג לקיום חוק העתיקות.⁵⁷ המועצה נתכנסה לשיבתה הראשונה כבר ב-3 באוגוסט 1920 והיא ייעצה לגרסנג באשר לטיוטת חוק העתיקות שהוא עסק באותה עת בהכנתה.⁵⁸

במנדט שקיבלה בריטניה מטעם חבר הלאומים לשליטה על ארץ-ישראל יש סעיף מיוחד, סעיף 21, המחייב את בעל המנדט לחוקק חוק עתיקות תוך שנה מיום פרסום המנדט. ביסוד החוק נקבע שהוא צריך להבטיח יחס שווה בין כל המדינות החברות בחבר הלאומים בכל הנוגע לחפירות עתיקות הארץ ולחקירתן, וכן נקבעו שמונה עקרונות יסוד שעליהם יתבסס החוק.⁵⁹

אף על פי שחוקת המנדט סוכמה רק באפריל 1920, בוועידת השלום בסן-רמו, ואישורה הסופי נתקבל בחבר הלאומים רק ב-24 ביולי 1922, הרי רוב תנאיה וסעיפיה היו מקובלים כבר לפני כן. כך יכול היה הנציב העליון הבריטי לבוא לארץ כבר ב-1 ביולי 1920 וזמן קצר לאחר בואו, ב-15 באוקטובר 1920, פורסם חוק העתיקות הממשלתי. חוק זה נתבסס על שילוב של מספר חוקים. בראש וראשונה הוא בא להשלים ולתקן את חוק העתיקות העות'מאני שקדם לו בארץ. כבר ב-21 בפברואר 1884 פרסמו השלטונות העות'מאניים חוק ממשלתי שנקרא 'חוק חפירות ארכאולוגיות'. חוק זה כלל ארבעה פרקים ובהם 37 סעיפי משנה. תנאיו היו בדרך כלל נוקשים מאוד. בין היתר הועלו בו דרישות רבות כלפי החופרים והוטלו עליהם מגבלות רבות, והכול כוון לטובת השלטון העות'מאני. כך למשל קובע סעיף 3 בפרק הראשון של החוק שכל השרידים העתיקים המצויים בטריטוריה עות'מאנית, בין אם הם מבנים או חפצים, בין אם הם מתחת לקרקע או מעליה, בין אם הם ביבשה או בים או בכל מקום אחר שבו הם ישנם או שניתן למצוא אותם, הם רכוש הממשלה העות'מאנית.⁶⁰

לארכאולוגים של אותם ימים היו טענות קשות נגד החוק. חופרים ומשלחות מחקר השקיעו לעתים סכומי עתק בחפירותיהם, והם קיוו לפיצוי מסוים על השקעות אלו, ולשם כך ביקשו להביא חלק ממצאיהם לגורמים החיצוניים שמימנו את החפירות; החוק העות'מאני מנע מהם מלעשות זאת. חוק זה קבע גם שכל חפירה ארכאולוגית או כל חיפוש אחר עתיקות באימפריה העות'מאנית מחייב אישור של המשרד לעבודות ציבוריות בממשלה. על החופרים הוטלה אחריות להימנע מפגיעה במקומות קדושים או במתקנים צבאיים והם חויבו בתשלום כספי אם יפגעו בגידולים חקלאיים. ההקלה היחידה שניתנה נגעה למקרים שבהם בעלי רכוש וקרקעות גילו במקרה עתיקות בנכסיהם – אזי, נאמר בחוק, הם יהיו זכאים לקבל חלק מהמצאים, אך גם זאת רק לאחר אישור השלטונות. הממצאים חייבים היו

57 שם.

58 גרסנג (לעיל, הערה 54), עמ' 58.

59 לעקרונות אלה ראה בחוקת המנדט הבריטי, אשר נפרסמה במקומות רבים, למשל: H.C. Luke & E. Keith-Roach, *The Handbook of Palestine and Trans-Jordan*, London 1922 (1930²), pp. 280-290.

60 עותק של חוק זה בתרגום לאנגלית שנעשה עוד בשנת 1906, מצוי בארכיון הקרן הבריטית לחקר ארץ-ישראל' בלונדון, MAC/399/1-9.

בכל מקרה להישלח תחילה למוזאון האימפריאלי באיסטנבול. מנהלו הראשי של המוזאון היה מוסמך לתת חלק מהמצאים הכפולים לחופרים ולמשלחותיהם, אך אלו היו תלויים בחסדיו.⁶¹ אולם בממלכה העות'מאנית החוק היה דבר אחד והמציאות הייתה דבר שונה. מקליסטר, אחד מאנשי ה'קרן לחקר ארץ-ישראל' שנודע בחפירותיו בארץ, כתב: 'תחת החוק התורכי כל דבר אסור; אבל כל דבר אפשרי'.⁶² לשלטונות העות'מאניים גם לא היו כוחות משטרה מספיקים לאכוף את החוק. הארכאולוגים שפעלו בארץ הרגישו שהחוק העות'מאני מחמיר רק עם הגופים הרשמיים שביקשו לחפור, בצורה מסודרת באתרים ארכאולוגיים, אך אינו מונע פעולות שוד והברחות של ממצאים ארכאולוגיים על ידי גורמים פרטיים.⁶³

בהתקרב מלחמת העולם הראשונה לסיומה נדונה בפגישות של אנשי ה'קרן לחקר ארץ-ישראל', האפשרות לתקן את החוק העות'מאני אם הארץ תימסר לשלטון בריטי. הנושא נדון גם בוועדה המארגנת שעסקה בלונדון בהקמת בית ספר בריטי לארכאולוגיה בירושלים. דעת הכול בוועדה הייתה שיש לתקן את החוק ולהעניק לו אופי מתקדם וליברלי יותר. הוסכם שהחוק בצורתו הקיימת, מהווה מחסום יותר מאשר סיוע לחופרים ארכאולוגיים. כמו כן הובעה ההרגשה שהוא אינו מאפשר חלוקה נאותה של הממצאים מהחפירות, במיוחד שהחופרים היו צריכים למלא אחר דרישות של מממניהם, שהיו לעתים קרובות מוזאונים, ואשר דרשו לקבל חלק מהממצאים תמורת כסף.

על הצעות רבות כיצד לתקן את החוק. צ'רלס רוברט אשבי (Ashbee) הציע לוועדה המארגנת שהחוק יתבסס על חוק העתיקות של מצרים משנת 1912.⁶⁴ אחרים חשבו שהחוק צריך להתבסס על הצהרת העתיקות שהכין סר סטנלי מוד (Maude) למסופוטמיה.⁶⁵ והיו שהציעו לתקן את החוק לאור חוק המונומנטים של אנגליה משנת 1913.⁶⁶ חברי הוועדה עיינו בכל ההצעות שהוגשו להם והכינו טיוטת חוק. בשנת 1920, כאשר נתבקש גרסטנג על ידי סמואל להכין את חוק העתיקות הממשלתי, הוא לקח את הטיוטה הזו, בחן את ההצעות השונות שהוגשו לוועדה וכן את החוק העות'מאני הישן, ואף התייעץ עם המועצה הארכאולוגית שהקים זמן מה לפני כן, ובעקבות כל זאת הכין את החוק המנדטורי.⁶⁷ מעיון בחוק ובסעיף הכללי של המנדט בנושא העתיקות על שמונת עקרונותיו מתברר כי יש ביניהם התאמה רבה ואף חפיפה. בין היתר נקבע בחוק: 'שכל העתיקות שתגלינה בארץ, בין

61 שם.

62 R.A.S. Macalister, 'Thirty Years of Palestine Exploration', *PEFQSt*, 54 (1922), p. 85; idem, *A Century of Excavations in Palestine*, London 1930², p. 54. טיבאוי (לעיל, הערה 1), עמ' 202.

63 בליס (לעיל, הערה 1), עמ' 310-304; הנ"ל (לעיל, הערה 23), עמ' 131 (בליס עצמו היה פחות עוין לחוק העות'מאני ממקליסטר).

64 ראה: קניון לאשבי (לעיל, הערה 26). על אשבי, שהיה אז כבר מזכיר ה'פרו-ג'רוזלם סוסייטי', ראה במפורט במאמרי 'הפעילות לשימורה ותכנונה של ירושלים בראשית תקופת השלטון הבריטי: 1917-1926' (כתב-יד).

65 על הצהרה זו ופירוט עקרונותיה ראה: *PEFQSt*, 50 (1919), p. 2.

66 על חוק זה ראה: E.S. Wood, *Collins Field Guide to Archaeology*, London 1968², pp. 276-279; וראה גם בעניין זה מאמרי (לעיל, הערה 64).

67 15 באוקטובר 1920. חוק זה הוצא מחדש בשנת 1929 ועם תיקונים נוספים בשנת 1934: *Official Gazette of the Government of Palestine, An Ordinance to Provide for the Control of Antiquities*, Jerusalem, no. 29, October 1920, pp. 11-19; no. 51, 1929, pp. 1-10; 1934, Regulations Made by the High Commissioner, section 18

אלה שתהיינה נידות ובין אלה שתהיינה בעלות אופי של צמידות לקרקע, תהיינה רכוש הממשלה האזרחית של פלשתינה-א"י ותושביה, זאת בניגוד גמור לחוק העות'מאני שקבע שהכול הוא רכוש הממשלה המרכזית באיסטנבול. החוק קבע גם את מעמדן של מחלקת העתיקות הממשלתית ושל המועצה הארכאולוגית המייעצת שלה. הוא העניק למחלקת העתיקות את הסמכות למתן אישורים למסחר בעתיקות ולחפירות ארכאולוגיות. אישורים לחפירות יוכלו להינתן רק למוסדות ארכאולוגיים רשמיים. בחוק נקבעו תנאים שעודדו חפירות ארכאולוגיות. הוא הטיל על מחלקת העתיקות גם את התפקיד להכין רשימה של האתרים ההיסטוריים (למעט מבנים דתיים) בארץ-ישראל. בעניין חלוקת הממצאים קבע החוק שמנהל מחלקת העתיקות יבחר לאחר סיום החפירה את הממצאים שלדעתו נחוץ מטעמים מדעיים לשמרם בארץ, ולאחר מכן יחלק בצורה נאותה את כל שאר הממצאים בין המוזאון הממשלתי לבין המוסד שקיבל אישור לבצע את החפירה, מתוך כוונה לתת לגוף זה חלק מייצג של ממצאי החפירה.⁶⁸

ה'ליברליות' של חוק העתיקות הממשלתי הבריטי זכתה לשבחים מצד ארכאולוגים חופרים זרים שכן הוא אפשר להם לתת עתיקות כפיצוי למממנים של חפירותיהם, כן ציינו בהערכה שהוא עשוי לעודד מחקר ארכאולוגי של הארץ הקדושה.⁶⁹

מפעל מרכזי נוסף שהחל מתבצע במחלקת העתיקות בזמנו של גרסטנג הוא קטלוג עתיקות הארץ. מפעל זה כלל רישום של האתרים הארכאולוגיים בכרטיסים מודפסים. במרוצת הזמן הפכה כרסטת זו לבסיס העיקרי של ארכיון המחלקה. במרס 1923 דיווח גרסטנג שהכרסטת כוללת כבר 7,138 פריטים.⁷⁰ מאוחר יותר, בשנת 1929 ובשנת 1944, נתפרסמו על ידי מחלקת העתיקות שתי רשימות מקיפות של אתרים אלו.⁷¹

גרסטנג היה מעוניין בטיפול באתרים ארכאולוגיים חשובים ובשימורם, אך חשב שדבר זה צריך להיעשות בעיקר באמצעות הגופים המקומיים בכל אזור ואזור. בירושלים נעזרה מחלקת העתיקות בפעולות השימור שעשתה בעיר החברה המיוחדת שהקים המושל הבריטי סטורס, 'פרו-ג'רוולס סוסייטי'.⁷²

גרסטנג החל לטפל גם בהקמת מוזאון ארכאולוגי בירושלים. כבר בשלהי השלטון העות'מאני הוחל בהקמת מוזאון כזה בעיר. אז הוקם המוזאון בתוך העיר העתיקה, פנימה לשער הורדוס, ורוכזו בו

68 ראה סעיפי החוק השונים (לעיל). גם חוק העתיקות הישראלי, 1978, קובע שהעתיקות (ההפצים) המתגלים בישראל הם רכוש המדינה.

69 ראה דברי אולברייט: BASOR, 4 (September 1921), p. 9.

70 ראה: 4 (1923), p. 4; 'Third Annual Report', ibid., 3 (1922), p. 4; 'Second Annual Report', BBSAJ, 2 (1922), p. 4. על כרסטת זו ועקרונות הכנתה ראה גם: גרסטנג (לעיל, הערה 54), עמ' 59; ולאחרונה: גיבסון (לעיל, הערת מבוא) – לדברי גרסטנג פקודת העתיקות הבריטית למונומנטים שפורסמה בשנת 1913 (ראה לעיל, הערה 66) שימשה השראה לכרסטת זו, וראה גם מקורות נוספים שהוא מציין שם.

71 שתי רשימות אלו (והתוספת שפורסמה בשנת 1947) הן רשימת האתרים המוכרזים שהפכה למסמך משפטי מחייב (גם כיום), המגן על אתרי העתיקות. לא ניתן לפתח ולבנות באתר מוכרז ללא אישור מנהל מחלקת (כיום: רשות) העתיקות.

72 גרסטנג (לעיל, הערה 54), עמ' 60. על מעורבותו של גרסטנג בפעילות ה'פרו-ג'רוולס סוסייטי' וקשריו עמה ראה מאמרי (לעיל, הערה 64).

בין היתר ממצאים מחפירות ארכאולוגיות שנתבצעו בארץ.⁷³ בליס, ונסן ואחרים סייעו בשעתם בהקמת המוזאון. בשנת 1917, לפני הכיבוש הבריטי של ירושלים, ארוזו השלטונות העות'מאניים את הממצאים בארגונים במטרה לשלחם למוזאון התורכי המרכזי באיסטנבול, שבו רוכזו כבר כמה ממצאים ארכאולוגיים חשובים מארץ-ישראל, אך הם לא הספיקו להשלים את תכניתם.⁷⁴ פיתאן-אדמס, אשר מונה בידי גרסטנג למנהל המוזאון החדש, פירק את הארגונים, תארך את הממצאים, מיינם וסידרם בארונות זכוכית בבניין החדש של המוזאון, בניין שבו היו ממוקמים עד אז בית הספר הבריטי לארכאולוגיה ומחלקת העתיקות הממשלתית. ב-31 באוקטובר 1921 נחנך המוזאון רשמית, על ידי הנציב הבריטי סמואל, ובמרוצת השנים רוכזו בו ממצאים מהחפירות הארכאולוגיות שנתבצעו בארץ ומאוספים מיוחדים שנתרמו למוזיאון.⁷⁵

מחלקת העתיקות הוציאה לאור בשנים 1924-1927 ארבעה בולטינים שכותרתם: *Palestine Museum, Jerusalem*, ופורסמו בהם נתונים על אוספי המוזאון, אלו דמו בפורמט שלהם לבולטינים של בית הספר הבריטי לארכאולוגיה.⁷⁶

בסוף 1926 החליט גרסטנג להתפטר גם מתפקיד מנהל מחלקת העתיקות ולחזור לאנגליה.⁷⁷ מחליפו בתפקיד היה ארנסט ת' ריצ'מונד (Richmond), והוא מילא את תפקיד מנהל מחלקת העתיקות הממשלתית משנת 1927 עד 1937. ריצ'מונד היה אדריכל במקצועו וחתר ארגון הארכיטקטים המלכותי הבריטי. בשנים 1900-1914 שימש כאדריכל העבודות הציבוריות במצרים, ובשנים 1918-1920 הועסק על ידי הווקף המוסלמי, בהמלצתו של סטורס, המושל הצבאי של העיר, כיועץ לטיפול במסגד אלאקצא. בשנים 1920-1923 מילא תפקיד של עוזר למזכיר הראשי של ממשלת המנדט, ובמסגרת זו יעץ לסטורס ולסמואל בנושאים ערביים וגילה עמדה פרו-ערבית מובהקת.⁷⁸ פרסומיו התמקדו בנושאי

73 י' בן-אריה, עיר בראי תקופה: ירושלים במאה התשע-עשרה, א: העיר העתיקה, ירושלים תשל"ז, עמ' 153, ב: העיר החדשה בראשיתה, ירושלים תשל"ט, עמ' 482.

74 PEFQSt, 53 (1921), pp. 114-115; על המוזאון התורכי באיסטנבול ראה: י' דגן וא' קמפינסקי, 'חמדי ביי ומאה שנה למוזיאון באיסטנבול', ארכאולוגיה, 3 (תשנ"ב), עמ' 68-70.

75 W.J. Phythian-Adams, *Guide Book to the Palestine Museum of Antiquities*, BBSAJ, 5 (1924), p. 47; וראה: Jerusalem 1924; א' זוסמן ור' רייך, 'לתולדות מוזיאון רוקפלר בירושלים', א' שילר (עורך), ספר וילנא, ב, ירושלים תשמ"ז, עמ' 83-92; הנ"ל, 'חמישים שנה לבנין מוזיאון רוקפלר', ארכאולוגיה, 2 (תשמ"ט), עמ' 71-82.

76 ראה בולטינים אלו כיום בספריית רשות העתיקות, ירושלים. בסוף חוברות כתב-העת של מחלקת העתיקות המנדטורית הובאו מדי פעם הודעות על פרסומים נוספים של המחלקה, בהן גם דיווחים על הבולטינים המצוינים. גיבסון מציין שב-Public Record Office בלונדון מצויים שני תיקים בקשר למוזאון זה כדלהלן: CO/733/146/5 File 5703; CO/733/142/5 File 44581; ראה: גיבסון (לעיל), הערת מבוא.

77 פרוטוקולי בית הספר הבריטי, 31 בדצמבר 1926.

78 על עמדתו האנטי-ציונית של ריצ'מונד ראה: א' פרייל, 'ברא' עקום: הציונות והמצב בארץ-ישראל על פי יומנים בריטיים 1931-1927', ש' אלמג ואחרים (עורכים), תמורות בהיסטוריה היהודית החדשה: קובץ מאמרים שי לשמואל אטינגר, 'ירושלים תשמ"ח', עמ' 233-237; B. Wasserstein, *The British in Palestine: The Mandatory*, 1917-1929, London 1978, pp. 142-146. כדורי, במאמרו על הרברט סמואל, מרחיב גם הוא את הדיבור על פעילותו הפרו-ערבית והאנטי-ציונית של ריצ'מונד, ראה: E. Kedourie, 'Sir Herbert Samuel and the Government of Palestine', MES, 5 [1969], pp. 44-68 (=idem, *The Chatham House Version and Other Middle Eastern Studies*, London 1970, pp. 63-67; A. Crawford, C.R. Ashbee: *Architect, Designer and Romantic*, A Palestine Notebook 1918-1923, London 1923; A. Crawford, C.R. Ashbee: *Architect, Designer and Romantic*, Socialist, London 1985. קראפורד מרבה לדווח על הקשרים בין אשבי לריצ'מונד, ועומד על העמדה הפרו-ערבית

ארכיטקטורה מוסלמית ונוצרית,⁷⁹ והוא כובד אף לשמש בתפקיד נשיא ה'חברה המזרחנית הארץ-ישראלית'.⁸⁰

בתקופתו של ריצ'מונד הוחל בבניית המוזאון הארכאולוגי בארץ-ישראל. בשנת 1927 שמע המיליונר האמריקני ג'ון רוקפלר מיידו המזרחן ג'יימס הנרי ברסטד על הצורך בהקמת מוזאון ארכאולוגי בארץ-ישראל, ובביקורו בארץ במרס 1929 הסכים לתרום שני מיליון דולר לצורכי הקמת מוזאון ארכאולוגי בירושלים, לאחר שלא התקבלו תנאים שהציב לתרומה מכובדת במצרים. ב־19 ביוני 1930 הונחה אבן הפינה למוזאון זה, אשר תוכנן בידי האדריכל אוסטין הריסון (Harrison).⁸¹ הריסון תכנן גם את בית הנציב העליון הבריטי במזרח תלפיות בירושלים ואת בית השגריר הבריטי בעמאן. בעיצוב הפנים של המוזאון נטל חלק פעיל גם הארכיטקט אריק גיל.⁸²

בשנת 1938, לאחר שנשתיימה בנייתו, נפתח 'המוזאון הארכאולוגי בפלשתינה-א"י' (The Palestine Archaeological Museum). לאחר 1967, כאשר עבר המוזאון לשליטה ישראלית, נדחק השם המלא מפני הכינוי מוזאון רוקפלר.

מחלקת העתיקות החלה לעסוק בתקופתו של ריצ'מונד גם בהוצאה של פרסומים מדעיים. משנת 1932 ועד לסוף תקופת המנדט הבריטי הוציאה המחלקה כתב־עת ארכאולוגי (Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine, QDAP). הוצאת כתב־עת זה נתאפשרה גם היא בעזרתו הנדיבה של רוקפלר. בהקדמה לכרך הראשון כתב ריצ'מונד שהמטרה העיקרית של כתב־העת היא לפרסם חפירות וגילויים הקשורים בפעילות המחלקה, הערות על עתיקות שנמצאות במוזאון או בארץ בכלל, ואשר לא נתפרסמו עדיין, טקסטים ותרגומי טקסטים



אוסטין הריסון

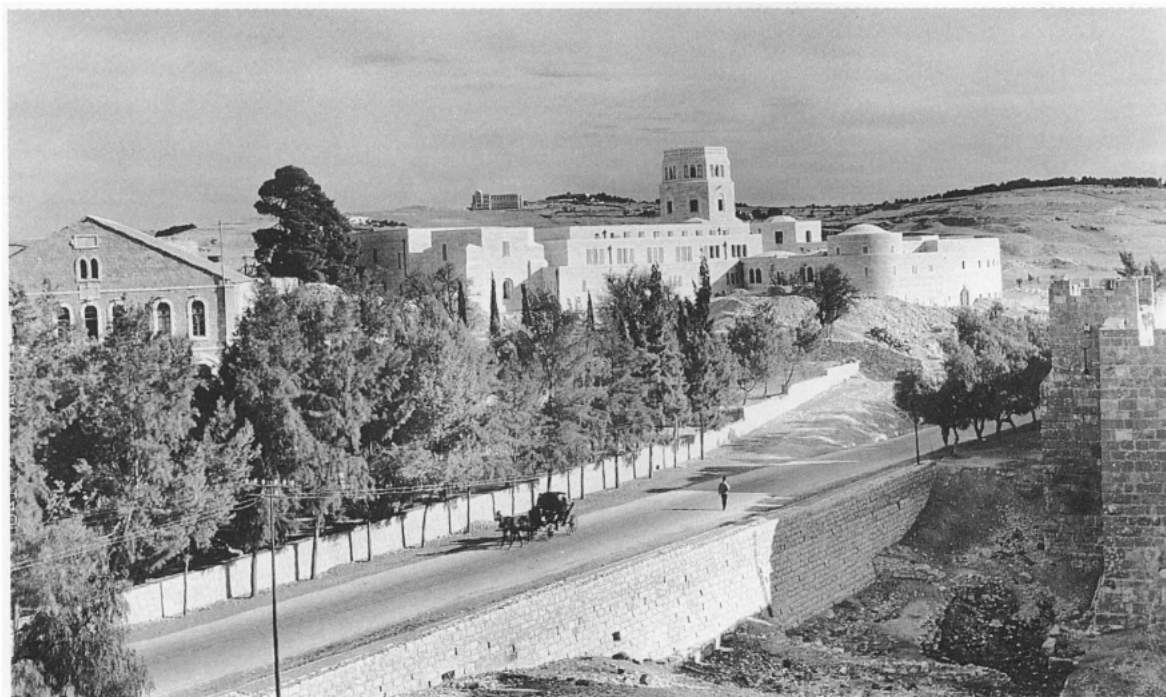
של שניהם מחד גיסא ועל עיונותם מציונות מאידך גיסא. על פעילותו לטובת הערבים ועל הכרת התודה שלהם ראה גם: 'פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית הפלסטינאית 1918-1929, תל־אביב 1976, עמ' 137 והמקורות שם. וראה עוד: מקובר (לעיל, הערה 56), עמ' 12, 109-111; 'ראובני, ממשל המנדט בארץ-ישראל: ניתוח היסטורי-מדיני, רמת־גן תשנ"ג, עמ' 15, 39-40; ג' ביגר, מושבת כתר או בית לאומי, ירושלים תשמ"ג, עמ' 146. וראה בעניין זה גם מאמרי (לעיל, הערה 64), ושם גם על העמדה של ריצ'מונד, כאשר היה כבר מנהל מחלקת העתיקות, במתן אישור לווקף לתקן מבנים בשטח הכותל.

79 E.T. Richmond, *The Dome of the Rock in Jerusalem: A Description of its Structure and Decoration*, Oxford 1924; idem, *Moslem Architecture 623 to 1516, Some Causes and Consequences*, London 1926; וכן R. Storrs, *Orientalism*, London 1939, pp. 324-325.

80 הרצאת נשיא שלו ב'חברה המזרחנית', ראה: E.T. Richmond, 'Presidential Address', *JPOS*, 9 (1929), pp. 105-113.
81 ראה: ווסמן ורייך (לעיל, הערה 75); R.W. Hamilton, *Letters from the Middle East by an Occasional Archaeologist*, Edinburgh 1992, p. 19. מספר זה עולה בבירור עמדתו האנטי-ציונית החריפה של המחבר. על הריסון ראה: ר' פוקס, 'אוסטין סנט ברב הריסון, ארכיטקט בריטי בארץ הקודש', עבודת דוקטור, הטכניון, 1992.

82 ווסמן ורייך (לעיל, הערה 75); וכן: R. Reich & A. Sussmann, 'The Hebrew Episode in the Typography of Eric Gill', *Gutenberg-Jahrbuch*, 1992, pp. 305-308. גם הורג'קין הרבה לכתוב עליו באיגרותיו מארץ-ישראל וציין את הביוגרפיה שנכתבה עליו: R. Speaight, *The Life of Eric Gill*, Methuen 1966; וראה: הורג'קין (לעיל, הערה 26), עמ' 62. וראה גם הביוגרפיות הנוספות שנכתבו עליו: F. MacCarthy, *Eric Gill*, London & Boston 1989; J. Collins, *Eric Gill: The Sculpture*, Woodstock, NY 1998.

המתארים מונומנטים ומקומות היסטוריים בארץ-ישראל וחדשות כלליות על העבודה הארכאולוגית בארץ⁸³ (ראה בהמשך על פרסומי עובדי מחלקת העתיקות ואחרים בכתב-עת זה). כתב-העת יצא לאור כל שנה עד 1947 (למעט שנת 1943) – סך הכול שלושה-עשר כרכים. הכרך האחרון, הארבעה-עשר, ראה אור בשנת 1950, לאחר הקמת מדינת ישראל.



מוזיאון רוקפלר סמוך
לסיום בנייתו, באופק
אפשר להבחין בבית
הספרים הלאומי
והאוניברסיטאי על
הר הצופים

כתב-העת התחלק למדורים הבאים: חפירות, פיסול, מטבעות, כלי חרס, כתובות, תרגומים, מחקרים נוספים והערות ושונות. המדור המרכזי והקבוע היה זה של החפירות. הופיעו בו דוחות על חפירות, במיוחד אלו שנתבצעו על ידי מחלקת העתיקות. בדרך כלל הובאו בכל שנתון שתי רשימות מסכמות של החפירות שנתבצעו בשנה שחלפה: רשימת החפירות היוזמות שביצעו משלחות מחקר, כולל שם הגוף היוזם והאחראי לניהול החפירה, ורשימת הגילויים הארכאולוגיים האקראיים וחפירות ההצלה שביצעה מחלקת העתיקות. לרוב נוספה גם רשימה שלישית: ביבליוגרפיה של כל הפרסומים הארכאולוגיים, במיוחד של החפירות, שראו אור בשנה שחלפה. בשנת 1932 הופיעה ברבעון של ה'קרן לחקר ארץ-ישראל' מפה שבה סוכם כל החפירות הארכאולוגיות שנתבצעו בארץ החל מן המאה התשע-עשרה. ליד כל אותה חפירה צוינו במפה עונות החפירה והגוף המבצע, ובמפתח נפרד פורטו החפירות בירושלים בסדר כרונולוגי. בדברי הלוואי למפה נמסר שסיכום זה מתבסס במידה רבה על הרשימות המרוכזות של החפירות כפי שנתפרסמו בכרך הראשון של כתב-העת של מחלקת



חפירות במתחם
הר־הבית

העתיקות הממשלתית.⁸⁴ אחרי ריצ'מונד נתמנה למנהל המחלקה רוברט ויליאם המילטון (Hamilton) אשר שירת בתקופתו של ריצ'מונד כמפקח הראשי במחלקה. המילטון חפר בתל אבו ג'ואם, במפרץ חיפה, אך עיקר עניינו היה בתקופות מוסלמיות. הוא עסק בבדיקה ובחקר של מסגד אלאקצא, וכתב תיאור מפורט של המסגד כולל המבנים הצלבניים שנוספו עליו במאה השתים-עשרה ושנהרסו על ידי הווקף (בהסכמתו של המילטון) בשנות הארבעים.⁸⁵ כן ניהל חפירות שנים רבות בח'רבת אלמפג'ר ליד יריחו. הוא שימש בתפקיד מנהל מחלקת העתיקות עד תום תקופת המנדט הבריטי (1937-1948). שנות כהונתו כמנהל המחלקה היו קשות מבחינה ביטחונית, אך אנשי המחלקה המשיכו בתפקידיהם ממש עד לתום המנדט הבריטי.⁸⁶

עם כניסתו של ריצ'מונד לתפקיד מנהל המחלקה חל שינוי במדיניות של מחלקת העתיקות. גרסטנג היה מעוניין בתקופת המקרא, ובהיותו מנהל המחלקה התרכזה פעילותו בעיקר בתקופה זו. למשל בשנת 1926, בסוף ימיו בתפקיד, ארגן גרסטנג קונגרס בין-לאומי ראשון לארכאולוגיה מקראית בארץ-ישראל.⁸⁷ ריצ'מונד והמילטון לעומת זאת התעניינו ועסקו בחקר תקופות מאוחרות יותר. ומלבד זאת המחלקה הייתה מופקדת על הפעילות והשמירה באתרים העתיקים בארץ מכל התקופות. לפיכך בשנים שבהן עמדו ריצ'מונד והמילטון בראש המחלקה התרכזה פעילותו בתקופות מאוחרות יותר: ההלניסטית והרומית וכן התקופות הנוצריות והמוסלמיות; הדבר בא לביטוי בחפירות היוזמות של המחלקה וגם בפרסומים בכתב-העת שלה.

פרט לשלושת המנהלים מילאו אישים נוספים תפקידים מרכזיים בפעילותה של מחלקת העתיקות הממשלתית בשנות המנדט.

מבין עובדים אלו הזכרנו כבר את גאי, שהיה המפקח הראשי במחלקה בשנים 1922-1927 ולאחר מכן ניהל את בית הספר הבריטי לארכאולוגיה בירושלים. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה חזר גאי לשורות הצבא הבריטי (בגיל 54) ושימש בכמה תפקידים חשובים בשירותים המנהלתיים של הצבא הבריטי במזרח התיכון. בעת שערך את הסקר הארכאולוגי (ראה לעיל) ואף לפני כן גילה גאי עניין רב בשימור מים וקרקע, והוא עסק במחקר בנושאים אלה. הוא היה אחד מידידיו הקרובים של יועץ המים ד"ר ולטר ק' לאודרמילק, וביום השלושים לפטירתו נשא לאודרמילק דברים נרגשים לזכרו.

84 הרשימות ראה: שם, חפירות ברחבי הארץ - עמ' 86-94, 139-149; חפירות בירושלים ובסביבתה, עם מפה - עמ' 163-192. כל אלה הוכנו על ידי ל"א מאיר ומ' אבי-יונה כמצויין גם במפתה של כתב העת. וראה: 'Note on the Map of the Principal Excavated Sites of Palestine Compiled by the Palestine Exploration Fund', *PEFQST*, 65 (1932), p. 220. בהערה מצויין שהוכנו שתי מפות, בשני קני מידה שונים, האחת צורפה לרבעון והשנייה לשימוש כמפת קיר.

85 ראה: המילטון (לעיל, הערה 52).

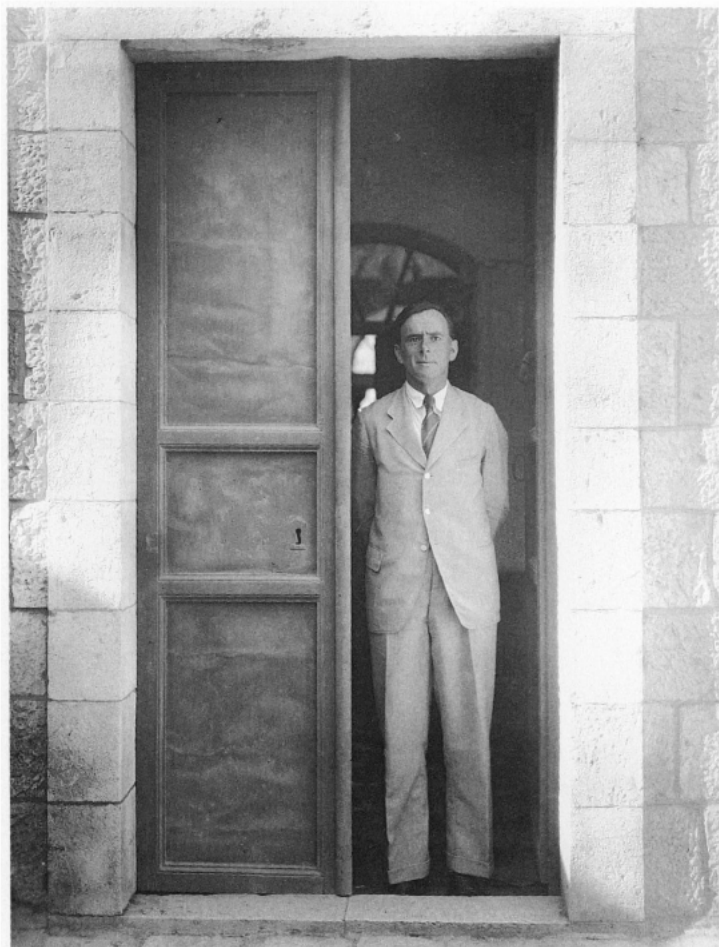
86 לקראת סיום השלטון הבריטי באפריל 1948 פרסמה ממשלת המנדט פקודה בדבר כינון חבר נאמנים לשם ניהול המוזאון ואוספיו וטיפול בכל העניינים הנוגעים באותה פקודה, לאחר שהבריטים יעזבו את הארץ. ראה: עלון מחלקת העתיקות של ממשלת ישראל, א (שבט תש"ט). מהדורה שניה ומתוקנת הופיעה באלול תש"י.

87 על קונגרס זה, שבין מארגניו היו גם אולברייט, האב דורם מבית הספר הצרפתי למקרא, סלושץ כנציג ה'חברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה' וקלויזנר כנציג האוניברסיטה העברית, ראה: ר' רייך, 'על הקונגרס הבינלאומי הראשון לארכאולוגיה מקראית בארץ-ישראל', קדמוניות, יח (תשמ"ה), עמ' 54. וראה על קונגרס זה גם: 'The International Archaeological Congress in Syria and Palestine, April 1926', *Palestine Museum, Jerusalem, Bulletin*, 2 (1926), pp. 15-16.

גאי נשאר בארץ-ישראל לאחר תום המנדט וסייע רבות בהקמת מחלקת העתיקות הממשלתית הישראלית.⁸⁸

אישיות נוספת שמילאה תפקיד חשוב במחלקת העתיקות בתקופת המנדט הייתה סדריק נורמן ג'ונס

(Johns; 1904-1992), אשר שימש כארכאולוג שדה של המחלקה בשנים 1930-1944 וכעוזר למנהל בשנים 1945-1948. ג'ונס למד בקימברידג', ובירושלים היה קשור בתחילה לקתדרלת סנט ג'ורג' ולמד בבית הספר הבריטי לארכאולוגיה. בשנים 1928-1929 סייע לקראפוט בחפירתו בעופל (ראה להלן) ולאחר מכן לג' הורספילד (G. Horsefield) בעבודותיו במבצר עג'לון בעבר הירדן, וכן השתתף יחד עם חברו המילטון בחפירות ארכאולוגיות במצרים העליונה. בתפקידו במחלקת העתיקות ביצע חפירות חשובות במבצר עתלית ובשטח המצודה במגדל דוד, ופיקח על ניקוי ציורי העמודים בכנסיית המולד בבית-לחם. ג'ונס התמקד במיוחד במבצרים צלבניים, שהתעניינות בהם גברה מאוד בתקופתו.⁸⁹ לאחר עזיבתו את ירושלים בשנת 1948 עבר לגור באבריסווית, בוויילס, ושם הצטרף לוועדה המלכותית שעסקה בשימור מונומנטים עתיקים בארץ זו, ובשנת 1958 הצטרף להנהלת ה'קרן לחקר ארץ-ישראל' בלונדון.⁹⁰



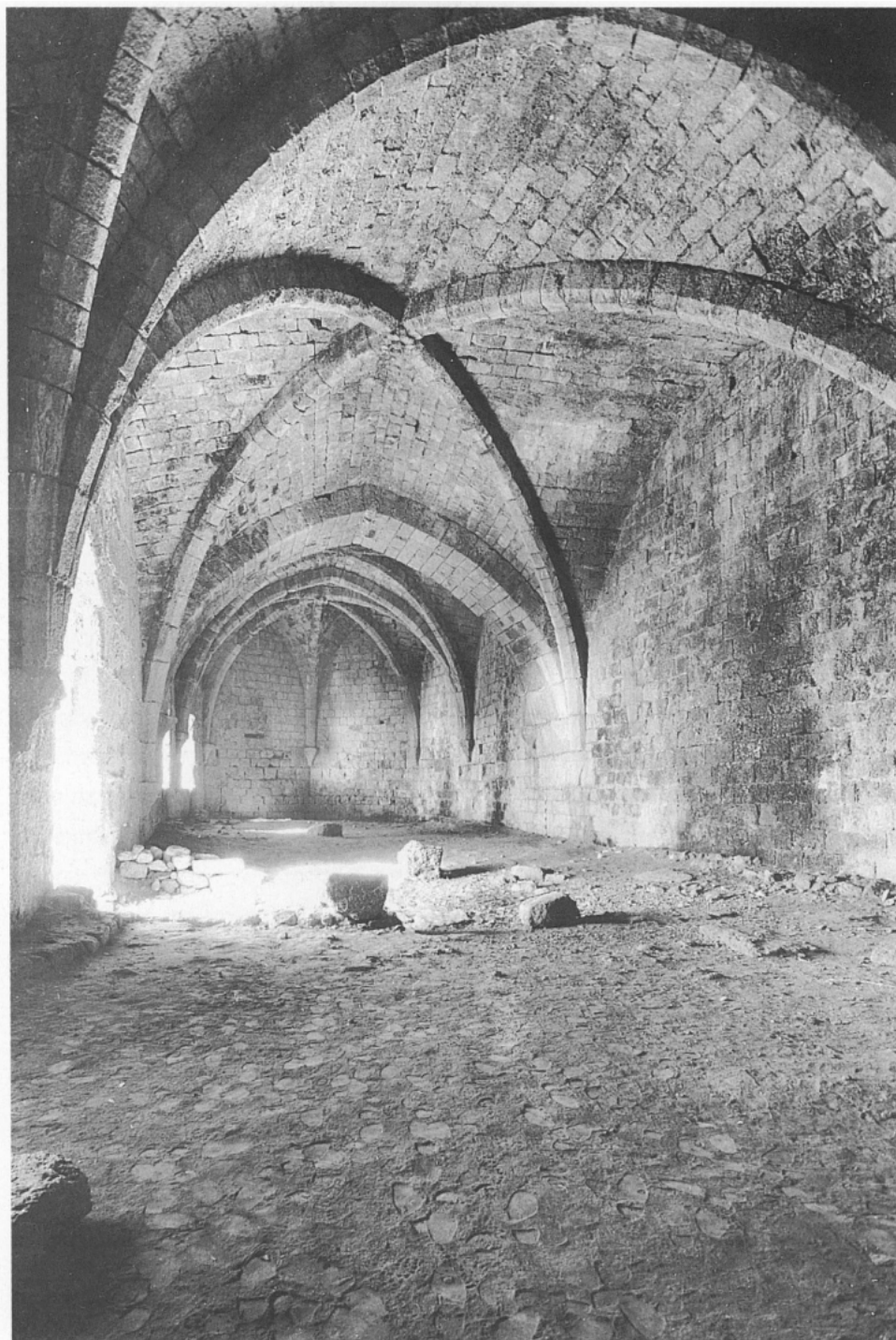
סדריק נורמן ג'ונס

בפתח ביתו בירושלים

88 גאי נשא לאישה את בתו של בן-יהודה, ימימה, ושימש כמנהל סקר וחפירות במחלקת העתיקות הישראלית עד לפטירתו. ראה עליו בחוברת שפורסמה לזכרו (לעיל, הערה 45), וכן: עלון מחלקת העתיקות של ממשלת ישראל, ג (סיון תשי"א), עמ' 64.

89 להתעניינות במבצרי הצלבנים תרם רבות גם ספרו של לורנס על נושא זה, שהתפרסם לראשונה בשנת 1936: T.E. Lawrence, *Crusader Castles*, Oxford 1988 (first limited edition London 1936) (מפות קשר העין בספר זה נעשו בידי גורדון פירי). ראה גם: PEFQSI, 70 (1937), pp. 79-81.

90 דברים לזכר ג'ונס, מאת המילטון, ראה: Levant, 25 (1993), p. 4. לאחרונה צולמו מחדש פרסומיו מהארץ, בידי בנו: C.N. Jones, *Pilgrim's Castle (Atlit), David's Tower (Jerusalem), and Qaul'at ar-Rabad ('Ajlun): Three Middle* Eastern Castles from the Time of the Crusades, Aldershot 1997. פרינגל, עמ' 9-16. בארכיון ה'קרן הבריטית לחקר ארץ-ישראל' בלונדון, מצויים ניירותיו ורשימותיו.



אולם במבצר
עתלית – מתוך
תיק החפירות

אישיות מרכזית אחרת במחלקת העתיקות הבריטית הייתה ג'ון הנרי אייליף (1902-1960), אשר שימש בשנים 1931-1948 כמקים וכמנהל ה'מוזאון הארכאולוגי בפלשתינה-א"י' (מוזאון רוקפלר) אשר נחנך בשנת 1938. אייליף היה מרצה ללימודים קלסיים בצפון ויילס בשנת 1925, ומשנת 1927 היה פרופסור עוזר ואוצר האוסף הקלסי של המוזאון המלכותי באונטריו, קנדה. הוא הובא ארצה לשמש כאוצר המוזאון החדש שהלך ונבנה בירושלים וסייע בידי הארכיטקט הריסון בתכנון המבנה שהוקם למוזאון. לאחר עזיבתו את הארץ בשנת 1948 נתמנה למנהל מוזאון העיר ליוורפול.⁹¹ אייליף שימש גם כנשיא ה'חברה המזרחנית הארץ-ישראלית' (ראה על כך בחלקו השני של המאמר).

את תפקיד הספרן במחלקה מילא וולטר אָגֶל הרטלי (Heurtley). הוא פרסם מאמרים בכתב-העת של המחלקה והיה פעיל בסוף תקופת המנדט ב'חברה המזרחנית הארץ-ישראלית' (ראה על כך בחלקו השני של המאמר). כן החלה לעבוד בספרייה כבר בתקופת המנדט גב' מילכה קאסוטו-זלצמן אשר שמשה לאחר הקמת מדינת ישראל כמנהלת הספרייה של מחלקת העתיקות.

בין העובדים הערבים במחלקה יש לציין את דימיטרי ברמקי, אשר החל כמפקח עוזר והגיע למעמד של המפקח הראשי של מחלקת העתיקות בשנים 1938-1948. ברמקי פרסם מאמרים רבים בכתב-העת של המחלקה. מאמריו היו בתחומים שונים אך במרוצת השנים הלך והתמקד בארכאולוגיה מוסלמית, לאחר שבמשך שלוש-עשרה שנים חפר בארמון השאם שבח'רבת מפג'ר ליד יריחו. בשנת 1951 הצטרף לאוניברסיטה האמריקנית בביירות ולימד בה עד לפטירתו בשנת 1984.⁹²

כן יש לציין את נעים מח'ולי (Makhouly), אשר פרסם יחד עם ג'ונס מדרוך ארכאולוגי לעכו ומספר מאמרים בשנתון המחלקה, ואת סאלם עבדול סלים חוסייני, אשר סייע להמילטון בעבודותיו במסגד אלאקצא ובחפירותיו בח'רבת מפג'ר, ופרסם מאמרים בכתב-העת של המחלקה.⁹³

מבין העובדים היהודים הזכרנו כבר את לאו א' מאיר, שנתמנה למנהל הספרייה והארכיון ולאחראי לאגף המוסלמי במחלקה; הוא שימש בתפקידים אלו עד 1932, ובחלק מן התקופה היה גם פרופסור לארכאולוגיה ולאמנות מוסלמית באוניברסיטה העברית בירושלים. עמנואל בן-דוד החליף את מאיר כאחראי לספרייה ולארכיון במחלקה.⁹⁴ בן-דוד אף ניהל מספר חפירות ארכאולוגיות, ביניהן מקדש האשרה בנהריה וחפירות אכזיב, שלא נתפרסמו.

מיכאל אבי-יונה היה אחראי לכרטסת העתיקות במחלקה וערך את כתב-העת שלה, ולאחר קום

91 מדרוך למוזאון שהוכן בידי אייליף ראה: J.H. Iliffe, *A Short Guide to the Exhibition Illustrating the Stone and Bronze Ages in Palestine*, Jerusalem 1937; דברים לזכרו מאת ג'ונס ראה: PEQ, 93 (1961), pp. 77-78; וראה עליו למשל: המילטון (לעיל, הערה 81), עמ' 7; הודג'קין (לעיל, הערה 26), עמ' 18.

92 דברים לזכרו ראה: Berytus, 31 (1985), p. 5; פרטים עליו ראה: מקקאן (לעיל, הערה 52), עמ' 331-334; וכן בספרו של הודג'קין (לעיל, הערה 26), עמ' 18, 28 ועוד. בשנת 1969 פרסם ברמקי ספר ארכאולוגי-פוליטי: D.C. Baramki, *The Art and Architecture of Ancient Palestine: A Survey of the Archaeology of Palestine from the Earliest Times to the Ottoman Conquest*, Beirut 1969; וראה בעניין זה גם: M. Broshi, 'Religion and Politics and their Impact on Palestinian Archaeology', *IMJ*, 6 (1987), p. 31.

93 N. Makhouly & C.N. Johns, *Guide to Acre*, Jerusalem 1943 (1946²).

94 המילטון (לעיל, הערה 82), עמ' 13. על פעילותו של מאיר בחקירת ארץ-ישראל באוניברסיטה, ראה מאמרי (לעיל, הערה 2). עמנואל בן-דוד נתמנה לאחר הקמת מדינת ישראל לסגן מנהל מחלקת העתיקות ושמואל ייבין מונה לתפקיד מנהל המחלקה. לרשימת חבר העובדים הראשונים במחלקת העתיקות, ראה: עלון מחלקת העתיקות (לעיל, הערה 88), שם.

מדינת ישראל נתמנה למרצה בכיר ולפרופסור לארכאולוגיה ולאמנות רומית-ביזנטית באוניברסיטה העברית.⁹⁵

יעקב עורי, אשר שימש שנים רבות מפקח עתיקות במחלקה המנדטורית, שירת לאחר הקמת המדינה במחלקת העתיקות הממשלתית הישראלית.⁹⁶ וכן מר שוייג ששימש כצלם מנציח החפירות, האתרים והמצאים של המחלקה. בשנותיה הראשונות של המחלקה המנדטורית ועד לפטירתו (1923) שימש כמומחה למטבעות של המחלקה ש' רפאלי, אשר תרם למוזאון הארכאולוגי גם חלק מאוספיו.⁹⁷ מאוחר יותר מונה לאחראי לאוספי המטבעות צ'רלס למברט (Lambert). הוא נפטר ביולי 1935.⁹⁸ במוזאון החלו לעבוד עוד בתקופת המנדט הבריטי ד"ר פ' כהנא וגב' רות ברנדשטטר, לימים פרופ' רות עמירן.

נושאי תפקידים במחלקת העתיקות המנדטורית

מנהלי המחלקה	גרסטנג (1920-1926)
	ריצ'מונד (1927-1937)
	המילטון (1938-1948)
מפקחים ראשיים	גאי (1922-1927)
	המילטון (1931-1937)
	ברמקי (1938-1948)
ארכאולוג שדה	ג'ונס (1930-1944)
עוזר למנהל	ג'ונס (1945-1948)
מפקחי עתיקות	ברמקי; חוסייני; מח'ולי; עורי
מנהלי מוזאון	פיתיאן-אדמס (1920-1924)
	אייליף (1931-1948)
עובדי מוזאון	כהנא; ברנדשטטר (עמירן)
ספרייה וארכיון	מאיר (1921-1931)
	בן-דור (1932-1948)
ספרנים	הרטלי; קאסוטו-זלצמן
עורך כתבי-העת ומנהל ארכיון מדעי	אבי-יונה (1932-1948)
אחראים לאוספי מטבעות	למברט (1924-1935)
	רפאלי (1920-1923)
	ברמקי (1935-1948)

95 אבי-יונה שירת גם במחלקת העתיקות הישראלית בשנותיה הראשונות, וערך כמה חפירות ארכאולוגיות קטנות (עוספיה, קיסריה ועוד).

96 דברים לזכרו ראה: Atiqot, 2 (1959), p. 190.

97 רפאלי עבד בבית החולים 'הדסה', וראה עליו במאמרי (לעיל, הערה 2).

98 דברים לזכרו ראה: QDAP, 5 (1936), p. 213.

ה. החפירות הארכאולוגיות של הבריטים

העובדה שבית הספר הבריטי לארכאולוגיה ומחלקת העתיקות הממשלתית נוהלו שניהם בידי מנהל אחד, גרסטנג, במשך שש שנים (1920-1926); העובדה שה'קרן לחקר ארץ-ישראל' הייתה אחד הגורמים המרכזיים שדחפו להקמת בית הספר לארכאולוגיה בארץ, שיתפה פעולה אתו וסייעה בחקיקת חוק העתיקות המנדטורי ובהקמת מחלקת העתיקות הממשלתית והימצאות אישים בריטים בהנהגת שלושת המוסדות הללו – כל אלה הביאו לשיתוף ביניהם בחפירות ארכאולוגיות בארץ, במיוחד בראשית תקופת המנדט הבריטי.

עם הקמת מחלקת העתיקות הממשלתית, בשנת 1920, גובש נוהל להגשת בקשות רשמיות לביצוע חפירות ארכאולוגיות ברחבי ארץ-ישראל המנדטורית. ואכן כבר באותה שנה החלו להתבצע חפירות ארכאולוגיות מסודרות.⁹⁹

האתר הראשון שנבחר לחפירה היה אשקלון. במושב השנתי של ה'קרן לחקר ארץ-ישראל' ביוני 1920, שנערך בהשתתפות הנציב המיועד סמואל, נקרא מכתב של גרסטנג, שהיה אז כבר בארץ, ובו הציע שה'קרן' תפתח בחפירות באשקלון. הוא פירט את יתרונותיו ואת חשיבותו של המקום בהיסטוריה של ארץ-ישראל, למשל ללימוד נושא הפלשתיים וגויי הים, וכן מסר כי ביקר במקום ובדק שהתנאים הלוגיסטיים לחפירה הם נוחים, והביע נכונות לקבל על עצמו את ניהול החפירה במקום. הנושא נדון ואושר עוד באותו מושב, וגרסטנג נתבקש להתחיל בחפירה באוגוסט באותה שנה.

בספטמבר 1920 ביקר במקום סמואל ונערך טקס פתיחת החפירה. גרסטנג חפר במקום, בסיוע עוזרו פיתאן-אדמס, בשנים 1920-1922. ברבעון ה'קרן' מן השנים 1921-1924 מופיעים דוחות של גרסטנג על החפירה באשקלון, מאמרים ודיווחים של פיתאן-אדמס על ההיסטוריה של העיר ועל התושבים הפרי-פלשתיים באזור, חתכים סטרטיגרפיים של האתר ועוד.¹⁰⁰

עוד לפני ההחלטה על החפירה במקום זה, באפריל 1918, מיד לאחר כיבוש דרום הארץ בידי הבריטים, הופיע ברבעון ה'קרן' מאמר של דנקן מקנזי, שחפר מטעם ה'קרן' בתל בית-שמש לפני מלחמת העולם הראשונה, על אזור עזה, נמל העיר וכל הסביבה, ומקנזי עמד על הפוטנציאל הארכאולוגי של אזור זה ועל החשיבות הרבה של אתר אשקלון.¹⁰¹ לדברי מקליסטר ה'קרן' ביקשה לחפור באשקלון עוד בתקופה העות'מאנית, אך לא קיבלה רשיון לכך, וזאת לדעתו משתי סיבות:

99 ברשות העתיקות במוזאון רוקפלר מצוי ארכיון מחלקת העתיקות המנדטורית. ארכיון זה מאורגן בעיקרו לפי מקומות ואתרי חפירות, וניתן למצוא בו חומר מפורט על החפירות השונות אשר בוצעו בארץ גם בתקופת המנדט הבריטי. להלן לא תהיה התייחסות נפרדת למקור זה ובהמשך נציין בהערותינו לחפירות השונות רק מקורות נוספים על אלה המצויים בארכיון זה.

100 PEQ, Index Volume 1911-1963, s.v. 'Askalon'

101 D. Mackenzie, 'The Port of Gaza and Excavation in Philistia', PEFQSt, 50 (1918), pp. 72-87; דיווח על החפירות של מקנזי בבית-שמש ראה: ibid., 42 (1910), pp. 174-183; למאמרו על אשקלון, ראה: 'The Philistine City of Askalon', ibid., 45 (1913), pp. 8-23; ווטסון (לעיל, הערה 5), עמ' 117-126; מוסקורפו (לעיל, הערה 4), פרק 7, עמ' 9-1; PEQ, 128, (1996), N. Momigliano, 'Duncan Mackenzie and the Palestine Exploration Fund', pp. 139-170; וראה גם תזכירו של מקנזי ל'קרן' (לעיל, הערה 19).

חששם של התורכים שמיקום האתר ליד הים יאפשר הוצאת עתיקות ממנו ללא ידיעתם ומבלי לקבל את אישורם והמיקום הצבאי האסטרטגי של האתר על חוף הים.¹⁰²

העובדה שאתר אשקלון לא נחפר עד 1920 העניקה לו יתרון בעיני אנשי ה'קרן' בבואם להחליט על חפירה במקום. בשנים 1890-1892 ביצעה ה'קרן' חפירה חשובה בתל אלחסי, לא רחוק מאשקלון, אשר זוהה אז בטעות כלכיש העתיקה. זו הייתה חפירה סטרטיגרפית ראשונה של תל ארכאולוגי בארץ. החפירה נוהלה בשנתה הראשונה בידי הארכאולוג הנודע פלינדרס פיטרי, אשר נתבקש לבוא לשם כך במיוחד ממצרים, והחל משנתה השנייה – בידי בליס, מאנשי ה'קרן', אשר השתתף בחפירות במצרים עם פיטרי. היו בין משתתפי מושב ה'קרן' ביוני 1920 מי שחשבו כי ראוי יותר שה'קרן' תמשיך דווקא בחפירות החשובות בתל אלחסי, שלא מוצו, והם ציינו כי יש סיכוי שתימצא במקום ספרייה של לוחות כתובים בכתבי יתדות. אך הצעה זו נדחתה והוחלט כאמור לפתוח בחפירות באשקלון, בתקווה שיניבו גילויים חשובים.¹⁰³

בתקופת החפירות באשקלון ביצעו גרסטנג ופיתאן-אדמס בדיקות ארכאולוגיות בצורה של חתכים בתל של עזה. דיווחים על בדיקות אלו נמסרו ברבעון ה'קרן' בשנת 1920 ו-1923.¹⁰⁴

פיתאן-אדמס ביצע בשנת 1922 חתכים וחפירות בדיקה ארכאולוגיות מטעם בית הספר הבריטי לארכאולוגיה בשלושת התלים ממזרח לכרמל, במעבר בין עמק יזרעאל לעמק עכו: תל הרבג', תל עמר ותל אלקסיס. המטרה הייתה לנסות לזהות את מקום האתר המפורסם מהמקרא חרושת הגויים. בבולטין הראשון, השני והשלישי של בית הספר יש דיווחים על בדיקות אלו. כן הוזכר הדבר ברבעון ה'קרן' משנת 1930, אגב דיווח על שיתוף הפעולה בין ה'קרן' לבית הספר הבריטי לארכאולוגיה בירושלים.¹⁰⁵

במושב ה'קרן' ביוני 1922 הוחלט לא להמשיך בחפירות באשקלון, בגלל מגבלות תקציביות וכישלון הניסיונות לגייס כספים להמשך החפירות באתר. דומה כי ברקע החלטה זו עמדה אכזבתם של אנשי ה'קרן' מתוצאות החפירות. במקביל הוצע, בהסכמתו של גרסטנג, שפיתאן-אדמס יבצע חתכים לשם בדיקה במספר אתרים בסביבות עזה-אשקלון, אך נראה כי הדבר לא יצא אל הפועל.

במושב זה השתתפו גם סמואל וסטורס, שהגיעו מירושלים. סמואל אף כווד לשמש יושב ראש המושב ונשא דברים בפני הנוכחים. הוא הזכיר את נוכחותו במושב השנתי של ה'קרן' שנתיים לפני כן, ביוני 1920, וסקר את הפעולות שנתבצעו בארץ מאז בתחום הארכאולוגיה: הקמת מחלקת העתיקות ומוזאון ממשלתי, פעילות גופים ארכאולוגיים נוספים בעיר וכיוצא באלה. סטורס החרה החזיק אחריו ואף הוסיף פרטים על ה'פרו-ג'רוזלם סוסייטי', שקמה בירושלים, ועל שאיפתה לשיתוף פעולה עם הגופים הארכאולוגיים הפעילים בעיר.¹⁰⁶

102 ראה מאמרו של מקליסטר (לעיל, הערה 62), עמ' 82-85.

103 PEFQSt, 52 (1920), p. 126

104 J. Garstang, 'The Walls of Gaza', PEFQSt, 52 (1920), pp. 156-157; עמ' 18-30. BBSAJ, 1 (1922) p. 8; ibid., 2 (1922), pp. 9-18; ibid., 3 (1923), p. 20; 'The British School of Archaeology in Jerusalem', PEFQSt, 62 (1930), pp. 76-84. ראה בבילטיניגם גם על עבודות וחפירות בג'רש, טנטורה, ירושלים, מנזר סנט. אטימיוס בחאן אלאחמאר והחפירות הפרויהיסטוריות בטבחה בגליל, מערת שוקבה ליד לוד ומערות הכרמל.

106 PEFQSt, 55 (1922), pp. 93-111

באוקטובר 1922 דווח ברבעון ה'קרן' כי הוחלט על פתיחת חפירות חדשות בירושלים, בעיר דוד, בגבעת העופל, ופורטו הדרכים שבהן מקווים אנשי ה'קרן' לגייס כספים לחפירות. בין היתר צוין כי העיתון 'דיילי טלגרף' מסייע למימון החפירות.¹⁰⁷

מקליסטר, אשר חפר בתקופה העות'מאנית, יחד עם בליס, באזור העופל בירושלים ובתלי השפלה,¹⁰⁸ ולאחר מכן חפר שנים רבות (1902-1909) מטעם ה'קרן' בתל גור, הופקד על חפירה זו יחד עם דנקן. לאחר שנה נאלץ מקליסטר לפרוש מן החפירות, שכן נתמנה לפרופסור לארכאולוגיה קלטית באוניברסיטה בדבלין באירלנד, ודנקן המשיך לבד בחפירות בשטח. החפירות במקום נמשכו שלוש שנים (1923-1925). דיווחים רצופים עליהן פורסמו ברבעון ה'קרן', ובאחד משנתונים הובא דוח מסכם.¹⁰⁹

בשנת 1927 החליטה ה'קרן' לקיים חפירה ארכאולוגית נוספת בירושלים, בשטח של גיא הטירופאון. הפעם נוהלה החפירה על ידי המנהל ועוזר המנהל של בית הספר הבריטי לארכאולוגיה באותן השנים: קראופוט ופיצג'רלד. במושב השנתי של הקרן שנתקיים ביוני 1922 הביע יושב ראש הנהלת ה'קרן' באותם ימים, פרופ' דייוויד ג'ורג' הוגרת (Hogarth),¹¹⁰ את דעתו כי ראוי שחפירות אשקלון יזכו לפרסום מסכם מטעם ה'קרן' במסגרת הכתב-העת שלה, כפי שפורסמו סיכומי חפירות דומות שערכה בתקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה, אך הדבר לא התגשם ודוחות חפירות אשקלון הופיעו רק ברבעון. לעומת זאת זכו חפירות ירושלים גם לפרסומים מוקדמים ברבעון ה'קרן' וגם לשני פרסומים מסכמים במסגרת השנתון שלה, האחד על אזור העופל, שראה אור בשנת 1926, והאחר על אזור הטירופאון, שראה אור בשנת 1929.¹¹¹

107 שם, עמ' 135.

108 על חפירות בליס ומקליסטר בירושלים ובתלי השפלה ומערכת יחסיו של בליס עם אנשי ה'קרן' בלונדון ועם מקליסטר ראה: מוסקרופ (לעיל, הערה 4), פרק 6, 16-28; P.J. King, 'Frederick Jones Bliss at Tell el-Hesi and Elsewhere', *PEQ*, 122 (1990), pp. 96-100; על חפירות מקליסטר בגור ראה: ר' רייך, 'ציוני דרך בהתפתחות המתרודה הארכאולוגית בארץ-ישראל בשנים 1890-1920', ארכאולוגיה, 3 (תשנ"ב), עמ' 12-13.

109 רבעון ה'קרן', בשנים העוקבות לחפירה וכן: R.A.S. Macalister & J. Garrow Duncan, *Excavations on the Hill of Ophel, Jerusalem 1923-1925* (PEFA, 4), London 1926. על החפירות בגור בתקופה העות'מאנית ראה: ווטסון (לעיל, הערה 5); 31-32, pp. 1991, Cambridge *A Century of Biblical Archaeology*, P.R.S. Moorey. על דנקן, איש הכהונה הנוצרי היחיד שביצע חפירות ארכאולוגיות בארץ-ישראל, ראה: צ'פמן (לעיל, הערה 26).

110 ד"ג' הוגרת היה מבין חוקרי המזרח הבריטים החשובים. במלחמת העולם הראשונה שירת במשרד הערבי הבריטי במצרים ושימש מעין מורה ומדריך לאישים בריטים רבים בנושאי המזרח. לאחר המלחמה נתמנה לשמש מנהל מוזאון אשכוליאן באוקספורד והסכים גם לשמש מספר שנים כיושב ראש הנהלת ה'קרן' הבריטית לחקר ארץ-ישראל. הוא כתב בין היתר ספר על גילוי חצי האי ערב על ידי המערב: D.G. Hogarth, *The Penetration of Arabia: A Record of the Development of Western Knowledge concerning the Arabian Peninsula (The Story of Exploration)*, London 1904. ראה עליו גם אצל י, עילם, 'היסטוריה מדינית, 1918-1922', מ' ליסק (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, א, ירושלים תשנ"ד, עמ' 145-146, המספר על שליחותו של הוגרת לג'דה לצורך הבהרת העמדה הציונית לשריף חוסיין.

111 מקליסטר ודנקן (לעיל, הערה 109), במבוא, ושם פרטים על השגת התקציבים לחפירה וכן מפה: J.W. Crowfoot & G.M. Fitzgerald, *Excavations in the Tyropoeon Valley, Jerusalem 1927* (PEFA, 5), London 1929, preface העופל וזה גם למיפוי טופוגרפי מיוחד לרגל החפירות במקום: ד' גביש, קרקע ומפה: מהסדר קרקעות למפת ארץ-ישראל, 1920-1948, 'ירושלים תשנ"ב', עמ' 112; 55 (1923), *PEFQS*, E.W.G. Masterman, 'The Ophel Hill', *The New Maps of Palestine*, ibid., 57 (1925), pp. 217-219.

בינתיים חלו שינויים בבית הספר הבריטי לארכאולוגיה. פיתאן-אדמס עזב כאמור בקיץ 1924. הוא שמר אמנם על קשרים עם בית הספר ועם ה'קרן' בלונדון ואף פרסם מספר מאמרים ברבעונה, אך לחפירות בארץ לא חזר. גרסטנג עזב את הארץ בשנת 1926, וגם הוא שמר עוד שנים רבות על קשרים עם ה'קרן', אך הוא חזר שלוש שנים בלבד לאחר מכן לביצוע חפירות ארכאולוגיות מטעם ה'קרן' בתל יריחו, אשר נחפר כבר בתקופה העות'מאנית.



המגדל הישראלי
בחפירות שומרון

את עניינו ביריחו הביע גרסטנג כבר ברשימה ששלח לרבעון ה'קרן' בשנת 1927, ושבח התייחס לתאריך חורבנה של עיר זו. משהושגו תקציבים למשלחת מיוחדת לחפירות במקום, משלחת מרסטון-מלצ'ס (Marston-Melchet), נתמנה לעמוד בראשן. חפירות אלו נמשכו שש עונות (1930-1935), ודיווחים עליהן פורסמו ברבעון ה'קרן'. גרסטנג גילה עניין רב בנושא כיבוש הארץ בתקופת יהושע והשופטים ופרסם מאמרים וספרים בנושא.¹¹²

J. Garstang, 'The Date of the Destruction of Jericho', *PEFQSt*, 59 (1927), pp. 96-100; idem, *Joshua, Judges* 112 (The Foundation of Bible History), London 1931; idem, *The Heritage of Solomon: An Historical Introduction to the Sociology of Ancient Palestine*, London 1934; על חפירותיו של גרסטנג ביריחו ראה: הודג'קין (לעיל, הערה 26), עמ' 3-26; וכן: מקקאון (לעיל, הערה 52), עמ' 68-84; מורי (לעיל, הערה 109), עמ' 64; דברים לזכרו על גרסטנג ראה: *PEQ*, 88 (1956), pp. 65-66.

קראופוט, אשר היה עתה מנהל בית הספר הבריטי לארכאולוגיה בירושלים, עמד בראש מבצע ארכאולוגי שהשתתפו בו ארבעה גופים אקדמיים חשובים: אוניברסיטת הרוורד בארצות-הברית, האוניברסיטה העברית בירושלים (שמייצגה היה אליעזר ליפא סוקניק), ה'קרן הבריטית לחקר ארץ-ישראל' (שנציגתה הייתה קתלין קניון) ובית הספר הבריטי לארכאולוגיה בירושלים – הלא הוא חפירות סמריה-סבסטיה (שומרון), שנערכו בשנים 1931-1935. חפירות אלו נודעו בזכות חשיפת ארמון (עמרי ואחאב) שהתגלו בו שנהבים קדומים וכן נחשפו בהן מבנים הלניסטיים-רומיים מרכזיים. דיווחים ראשוניים על חפירות אלו פורסמו ברבעון ה'קרן' ובשלושה כרכים מסכמים שנכתבו בידי קראופוט, רעייתו ושותפיו לחפירה, במיוחד סוקניק וקניון, ונתפרסמו על ידי הקרן לחקר ארץ-ישראל: (א) המבנים; (ב) השנהבים הקדומים; (ג) חפצים. קראופוט חפר גם בג'רש שבירדן, אתר שנערכו בו חפירות גם בתקופה



קתלין קניון

העות'מאנית ובמקומות נוספים.¹¹³ גם לאחר שעזב את הארץ, בשנת 1935, לא ניתק קראופוט את קשריו עם ה'קרן' ופרסם ברבעונה מספר ניכר של מאמרי ביקורת. בשנת 1945 אף חזר ופרסם מאמר על ממצאי החפירות באתר העופל, מן התקופות המאוחרות, מהתקופה הרומית המאוחרת ואילך. הוא שימש בתפקיד יושב ראש ה'קרן' בשנים 1945-1950 וסגן נשיא של החברה האנטיקוורית בלונדון.¹¹⁴ אשתו סייעה בידו בעבודותיו בחפירות אך הייתה גם חוקרת בזכות עצמה בנושאי אריגה עתיקה, פולקלור של צמחי ארץ-ישראל ועוד (ראה על כך בחלקו השני של המאמר).¹¹⁵



פרנסיס טורוויל-פיטר

עניין בפני עצמו הוא התרומה המיוחדת שהרים בית הספר הבריטי לארכאולוגיה בירושלים לקידום המחקר הפריהיסטורי בארץ-ישראל. בשנת 1925 גילה חוקר בריטי צעיר מאנשי בית ספר זה, פרנסיס טורוויל-פיטר (Turville-Petre), ממצאים פריהיסטוריים חשובים במערות נחל עמוד, ליד הכינרת. בין השאר חשף עצם מצח מאובנת של אדם ועצמות מאובנות של חיות וכן תעשייה ליתית, מלאכת ידיו של האדם הקדמון. תגלית זו עשתה רושם רב בעולם המדעי, כי היה זה השריד הממשי הראשון של אדם בן תקופת האבן הקדומה שנתגלה בחפירות ארץ-ישראל ובמזרח התיכון כולו. יש הקובעים את גילויו זה של טורוויל-פיטר כראשית המחקר הפריהיסטורי בארץ-ישראל ובסביבתה. אמנם כבר מן המאה התשע-עשרה התגלו באזור זה ממצאים

113 גרסטנג (לעיל, הערה 112, מאמר); J.W. Crowfoot et al., *The Buildings of Samaria*, London 1942; idem, *Early*; מאמר; *Ivories from Samaria*, London 1938; idem, *The Objects from Samaria*, London 1957 תרומתה של גב' קראופוט הייתה חשובה ביותר בכרך השלישי של דוחות החפירה. אוסף מכתבים משנת 1933 שכתבה משתתפת בחפירות סמריה-שומרון (Betty Murray) מצוי בארכיון ה'קרן הבריטית לחקר ארץ-ישראל' בלונדון, וראה בנדון גיבסון (לעיל, הערת מבוא).

114 דברי הערכה על קראופוט מפי אולברייט עם עזיבתו את תפקידו כמנהל בית הספר הבריטי ראה: W.F. Albright, 'An Appreciation of the Retiring Director of the British School of Archaeology in Jerusalem', *PEFQS*, 68 (1936), pp. 83-86; דברים לזכרו מאת קתלין קניון ראה: *PEQ*, 92 (1960), pp. 161-163; ראה גם מאמרו על חפירות העופל (לעיל, הערה 37).

115 דברים לזכרה של גב' קראופוט מאת קניון ראה: *PEQ*, 89 (1957), pp. 153-154; הבת הבכורה של הזוג קראופוט נישאה לתומס הודג'קין, אשר היה ברבות השנים לאחד מחוקריה החשובים של אפריקה, וזכתה בפרס נובל לכימיה (איגרות של הודג'קין מתקופת שהותו בארץ ראה לעיל, הערה 26).

פריהיסטוריים, אולם עד לחפירותיו של טורוויל-פיטר לא התבססו החפירות באתרים פריהיסטוריים על מחקר מדעי שיטתי. התוצאות המוצלחות של חפירות טורוויל-פיטר במערות נחל עמוד הביאו לחפירות במערות ובמחסי סלע נוספים בארץ, חפירות שערכו טורוויל-פיטר עצמו,¹¹⁶ קונסול צרפת בירושלים רגה נוויל (Neuvill); ראה בחלקו השני של המאמר) ודורותי גרוד (Garrod), שחפרה בארץ במקומות רבים, כמו מערת שוקבה ליד לוד, מערות שונות בסביבות הכרמל ועוד – כל אלה מטעם בית הספר הבריטי לארכאולוגיה בירושלים – ודיווחה במפורט על חפירותיה וממצאיה ברבעון ה'קרן'.¹¹⁷

משמזע סיר פליגנדרס פיטרי, הארכאולוג הנודע של מצרים, על האפשרות שיערכו חפירות ארכאולוגיות בעופל בירושלים, הציע את עצמו לניהול חפירות אלו. אולם עוד קודם לכן ניתנה למקליסטר התחייבות כי הוא ינהל חפירה זו. פיטרי שקל לבצע חפירה אחרת בארץ או בסוריה, למשל בגבל. ולבסוף החליט לחפור, מטעם בית הספר הבריטי לארכאולוגיה במצרים, בתלים הארכאולוגיים בדרום מישור החוף הישראלי לאורך נחל עזה, מתוך כוונה לעמוד על הקשרים ההיסטוריים שנתקיימו בין מצרים לארץ-ישראל.¹¹⁸

בשנים 1926-1927 הוא חפר באתר של תל ג'מה, שליד עזה. ובשנת 1927 חפר גם בתל פרעה (שרוחן).¹¹⁹ במושב השנתי של ה'קרן' שהתקיים ב־30 ביוני 1927 כובד פיטרי לשמש יושב ראש המושב ואף נשא הרצאה מפורטת, בליווי שיקופיות, על חפירותיו בתל ג'מה ובמסגרתה דן בזיהוי מקומה של גר העתיקה. בסוף הרצאתו ייחד דברים לצורך בפתחת מוזאון בארץ-ישראל, שניתן יהיה לשמור בו את ממצאי החפירות השונות, וציין את שיתוף הפעולה הקיים בין בית הספר הבריטי לארכאולוגיה במצרים לבין מוסדות הארכאולוגיה בארץ.¹²⁰

מאוחר יותר, בשנת 1931, החל פיטרי לחפור בתל עג'ול וחפר שם מספר עונות עד 1936.¹²¹ כן ביצע חפירות בשיתוף וויד שבקדמת סיני בשנים 1935-1936. המרד הערבי, שפרץ בשנת 1936, פגע

116 על חלקו של טורוויל-פיטר בקידום המחקר הפריהיסטורי בארץ ראה: ע' בריוסף, 'חמישים שנות מחקר פריהיסטורי בארץ-ישראל', ארץ-ישראל, י"ג (ספר משה שטקליס) (תשל"ז), עמ' 1-17; לאחרונה ראה: O. Bar-Yosef & J.

Callander, 'A Forgotten Archaeologist: The Life of Francis Turville-Petre', *PEQ*, 129 (1997), pp. 2-18

117 החפירות הפריהיסטוריות בכרמל נסתייעו בתרומה כספית של הרברט מונד, שהוזכר לעיל, וצוינו כאחד מההישגים החשובים של המחקר הפריהיסטורי בעולם כולו. על החפירות בכרמל ראה: D.A.E. Garrod & D.M.A. Bate, *The Stone Age of Mount Carmel: Excavations at the Wady el Mughara*, I-II, Oxford 1937-1939. על התפתחות המחקר הפריהיסטורי בארץ ראה באופן כללי: בריוסף (לעיל, הערה 116); מקאון (לעיל, הערה 52), עמ' 18-53; וכן: W.F. Albright, *The Archaeology of Palestine and the Bible*, New York 1932, pp. 37-64. לדברי אולברייט ההתקדמות הרבה ביותר בתחום הארכאולוגיה בתקופת המנדט בארץ הייתה בתחום הפריהיסטורי.

118 על פיטרי ראה: M.S. Drower, *Flinders Petrie, A Life in Archaeology*, London 1985, pp. 356-357; וכן: idem, 'E.M. Flinders Petrie, the Palestine Exploration Fund and Tell el-Hesi', *PEQ*, 122 (1990), pp. 87-95

119 ראה בספרה של דראוור (שם), עמ' 363-376; פיטרי זיהה את תל ג'מה כגרר ואת תל פרעה כבית-פלס. ראה ספריי: Gerar, London 1928; Beth-Pelet, I (Tel Fara), London 1930. בדרך כלל הזיהויים הגאוגרפיים-היסטוריים של פיטרי לא עמדו בהמשך במבחן הביקורת של המחקר.

120 *PEFQSt*, 59 (1927), pp. 129-140

121 בית הספר הבריטי לארכאולוגיה במצרים ואוניברסיטת ניו-יורק פרסמו את ארבעת כרכי חפירות פיטרי בתל עג'ול, שזוהתה על ידו כעזה העתיקה: *Ancient Gazal*, I-IV; Tel el Ajjul, London 1931-1934. כך חמישי נתפרסם לאחר מותו בשנת 1952, עם הקדמה של אשתו.

במאהליו בשטחי החפירות והוא לא יכול היה להמשיכן. בינתיים נתעוררו גם בעיות בקשר לממצאים מחפירותיו והתרופפו עוד יותר קשריו עם מצרים והוא בחר בבלות את שנותיו האחרונות בירושלים, בבית הספר האמריקני שבעיר. כאן הצטרף לקהילה הארכאולוגית הבריטית-האמריקנית המקומית. הוא נפטר בשנת 1942, בגיל 89. גולגולתו ומוחו נתרמו למדע, בהתאם לצוואתו, ונשלחו ללונדון לבדיקות, וגופתו נטמנה בבית הקברות הפרוטסטנטי בהר ציון בירושלים.¹²²

חפירותיו של פיטרי בתלים בסביבות עזה היו המשך לחפירותיו בתל אלחסי,¹²³ גם בכך שהן קשורות לניסיונות לזהות מקומות מהמקרא. בתל אלחסי חיפשו את לכיש העתיקה, ובתלי הדרום – את גרר ומקומות נוספים. בתקופה העות'מאנית ביצעו גם אנשי ה'קרן', בליס ומקליסטר חפירות ובדיקות ארכאולוגיות בתלים באזור השפלה, בתל זכרייה (עזקה), בתל א-ספי, בתל אלג'דידה ובתל סנדחאנה-מרשה (1898-1900),¹²⁴ – אלו נערכו בעיקר במטרה לזהות יישובים מקראיים וערים פלשתיות.

בחפירותיו של פיטרי בתלי הדרום השתתפו הריס דנסקומב קולט (Colt), בעל הון בריטי, ואשתו. עקב מותה הפתאומי של האישה עזב קולט את החפירות והחליט לייסד מכון ארכאולוגי שיסייע לארגון חפירות ארכאולוגיות ולהוצאה של פרסומים בתחום הארכאולוגיה.¹²⁵ מכון קולט ביצע בשנים 1933-1938, בחסות בית הספר הבריטי לארכאולוגיה בירושלים, חפירות ארכאולוגיות בארבע ערים עתיקות בנגב: סבייטה (שבטה), עוג'ה (ניצנה), חלסה (חלוצה) ועבדה (עבדת). המנהל בפועל של החפירות היה ת"ג' קולין ביילי (Colin Baly). החפירות העלו ממצאים מעניינים, בין היתר התגלו שרידי כנסיות נוצריות, ובניצנה נמצאו גם פפירוסים חשובים.¹²⁶

במרוצת השנים נתברר שזיהויה של לכיש העתיקה בתל אלחסי אינו נכון ועלתה הצעה לזהות עיר זו באתר הבולט של תל א-דוויר, ליד בית-גוברין. ב'קרן לחקר ארץ-ישראל' הוחלט לערוך חפירות באתר זה. למנהל החפירות במקום נקבע ג'יימס סטרקי (Starkey), אשר השתתף קודם לכן יחד עם פיטרי בחפירות בתל עג'ול. במקום בוצעו חפירות מקיפות במשך שש עונות (1938-1933), ודווח עליהן באופן שוטף בהוצאות במושבי ה'קרן' ובפרסומים ברבעונה. בשנת 1938, בהיותו בדרכו לטקס פתיחת המוזאון הארכאולוגי הממשלתי (מוזאון רוקפלר) בירושלים, נרצח



ג'יימס סטרקי

122 ראה בספרה של דראואר (לעיל, הערה 118), עמ' 381-416. על חפירותיו בכל האזור ראה: מקאון (לעיל, הערה 52), עמ' 118-131; מורי (לעיל, הערה 109), עמ' 60-61.

123 על החפירות בתל אלחסי ראה בספרה של דראואר (לעיל, הערה 118), עמ' 153-167; וכן: ווטסון (לעיל, הערה 6), עמ' 99-108; אולברייט (לעיל, הערה 117), עמ' 29-30.

124 על החפירות בתלים אלו ראה: ווטסון (לעיל, הערה 5), עמ' 117-126; מאמרו של מקליסטר (לעיל, הערה 62), עמ' 81, 83; מורי (לעיל, הערה 109), עמ' 30-31; N.A. Silberman, *Digging for God and Country: Exploration, Archaeology and the Secret Struggle for the Holy Land, 1799-1919*, New York 1982, pp. 163-165.

125 דברים לזכרו של קולט ראה: PEQ, 106 (1974), p. 94. על המצלמה שלו בחפירות של פיטרי בעזה ראה: James, 'Petrie in the Wadi Ghazze and at Gaza: Harris Colt's "Candid Camera"', PEQ, 111 (1979), pp. 75-77.

126 ראה דיווחים על החפירות: QDAP, 4 (1935), pp. 201-202; ibid., 5 (1936), pp. 198-199; ibid., 8 (1939), pp. 159-160; וראה הדוח של קולין ביילי על ניצנה: T.J. Colin Baly, 'S'baita', PEFQSt, 68 (1935), pp. 171-181; וכן: אולברייט (לעיל, הערה 117), עמ' 44-45; ר' רובין, הנגב כארץ נושבת, ירושלים תשנ"א, לפי המפתח: 'קולט'.

סטרקי על ידי פורעים ערבים. כתוצאה מכך פסקו החפירות באתר אך הן זכו לפרסומים מפורסמים, שנכתבו בעיקר בידי אולגה טפנל, שהייתה שותפה לסטרקי בחפירות לכיש, ואשר השתתפה לפני כן בחפירות שניהל פיטרי.¹²⁷ סטרקי נקבר בירושלים, בבית הקברות הפרוטסטנטי בהר ציון.¹²⁸



אולגה טפנל (במרכז)
עם חברותיה, על
סיפון ה'אברדין'
בדרך לארץ-ישראל,
1931

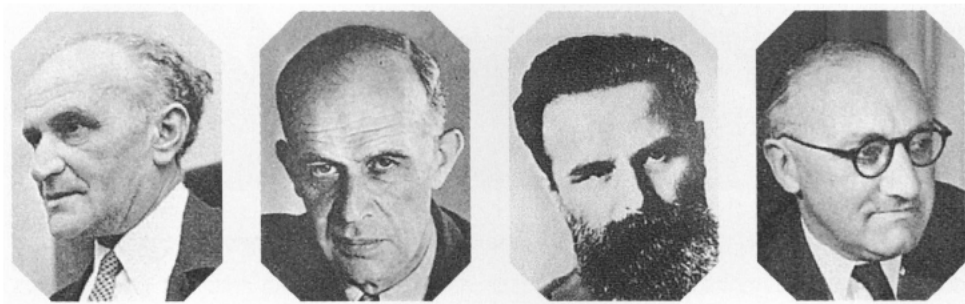
הרצח של סטרקי והפסקת חפירות לכיש בשנת 1938 מסמנים במידה רבה את סופן של החפירות הארכאולוגיות הבריטיות בארץ-ישראל בתקופת המנדט. המרד הערבי ומלחמת העולם השנייה שמו קץ למעשה לפעילות ענפה זו. ולאחר מכן, בשנות המאבק של היישוב היהודי בשלטון הבריטי בארץ-ישראל, שוב לא יכלו הבריטים לפעול בחופשיות ברחבי הארץ.

עיקר הפעילות של ה'קרן הבריטי לחקר ארץ-ישראל' ושל בית הספר הבריטי לארכאולוגיה בירושלים בתקופת המנדט הבריטי הייתה חפירות באתרים מקראיים חשובים בארץ. לעומת זאת מחלקת העתיקות הממשלתית המנדטורית פעלה בראש ובראשונה למנוע פגיעה בעתיקות הארץ ודאגה לקיום חוק העתיקות הממשלתי. לפיכך התרכזה המחלקה בביצוע חפירות הצלה ארכאולוגיות שנועדו להגן על שרידי עתיקות שונים שהתגלו בארץ ובניהול רישום ותיאור שלהם. גילויים אלו הלכו והתרבו ככל שהארץ התפתחה, וידי עובדי המחלקה היו עמוסות עבודה. תוצאות החפירות הארכאולוגיות של עובדי מחלקת העתיקות פורסמו בדרך כלל בכתב-העת של המחלקה. כן נתפרסמו בכתב-עת זה תוצאות של חפירות ארכאולוגיות נוספות שבוצעו ברחבי הארץ באישורה של מחלקת העתיקות הממשלתית, במיוחד חפירות של משלחות לא מרכזיות ושל גופים שלא היה להם ביטאון פרסומי משלהם.

127 ראה בספרה של דראוור (לעיל, הערה 118); אולברייט (לעיל, הערה 117), עמ' 40; מורי (לעיל, הערה 109), עמ' 62-63. הדוחות של חפירות אלו נתפרסמו כבר לאחר 1948.

128 דברים לזכרו של סטרקי מאת טפנל ראה: 82-80, pp. (1938), PEFQSI, וראה שם ציוני תאריכי הדיווחים ברבעון הקרן על החפירות.

נוסף על סיכומי חפירות נתפרסמו בכתב העת של מחלקת העתיקות גם פרסומים מדעיים כלליים של עובדי מחלקת העתיקות בנושאי ארכאולוגיה וחקירת ארץ-ישראל. למשל אייליף, אוצר המוזאון הארכאולוגי, הרבה לפרסם בביטאון זה מאמרים בנושאי פיסול, על מוצגים במוזאון ועוד; ארכאולוג השדה של המחלקה, ג'ונס, פרסם בביטאון ממחקריו על התקופה הצלבנית; אבי-יונה פרסם בו שורה ארוכה של פרסומים מדעיים מתחום מחקריו, ורובם נכללו לאחר מכן בספריו החשובים;¹²⁹ ומאיר הרבה אף הוא לפרסם בכתב-עת זה. כן פרסמו בו מאמרים חשובים חוקרים שלא היו עובדי המחלקה. למשל סטפן ח' סטפן פרסם בו, במספר חלקים, את התרגום של מסעות בארץ-ישראל במאה הי"ז של אווליה צ'לבי (Evliya Tshelbi) – כנראה בעידודו של מאיר אשר הוסיף הערות לתרגום – ולימים יצא תרגום זה לאור כספר. ומלבד זאת פרסם סטפן בכתב-העת תרגומים של תעודות וכתבי-יד נוספים.¹³⁰ גם חוקרי ארץ-ישראל אחרים, כמו אברהם ריפנברג, משה שטקליס ומשה שוואבה, פרסמו כאן כמה ממאמריהם המדעיים.



מימין לשמאל:
מיכאל אבי-יונה,
יהודה לאו מאיר,
אברהם ריפנברג
ומשה שטקליס

תוצאות של חפירות ארכאולוגיות וממצאים ארכאולוגיים מעבר הירדן המזרחי, ומאמרים של עובדי מחלקת העתיקות הירדנית פורסמו גם כן בכתב-העת של מחלקת העתיקות המנדטורית הארץ-ישראלית. מבין אלה ראוי לציין את פרסומיו הרבים של ג'רלד ויליאם לנקסטר הרדינג (Harding), אשר היה מתלמידיו של פיטרי בחפירות בתלי הדרום ואחר כך גם שותפו של סטרקי בחפירות לכיש. לימים מילא את תפקיד המפקח הראשי על העתיקות בעבר הירדן, ולאחר 1948 היה מנהל מחלקת העתיקות הירדנית ועורך כתב-העת הארכאולוגי של מחלקה זו (כתב-עת זה, שהחל רואה אור בשנת 1951, המשיך בפורמט, בצורה ובמבנה התוכן את כתב-העת המנדטורי הארץ-ישראלי). כן פרסם בכתב-העת של מחלקת העתיקות המנדטורית הארץ-ישראלית אלק סית' קירקבריד (Kirkbride),

129 בין היתר פרסם אבי-יונה בכתב-עת זה מספר פרסומים מסכמים שהפכו לכלי עבודה חשובים (ושימשו בסיס לספרו הנודע 'גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל למן שיבת ציון ועד ראשית הכיבוש הערבי', ירושלים 1949): רשימה של הפסיפסים מארץ-ישראל שנודעו עד אז; 4 (1935), pp. 187–193; מפתח האתרים של מפת ארץ-ישראל הרומית, שפורסמה גם היא על ידו; 5 (1936), pp. 139–193; והמפה הנספחת לכרך זה; רשימת קיצורים בכתובות יווניות (שם, חוברת נספחת לכרך 4) ועוד ראה עליו על פי מפתח המחברים לכתב העת. על אבי-יונה ראה במפורט: ארץ-ישראל, יט [ספר אבי-יונה] (תשמ"ז), עמ' י-יב. 130 תרגום מסעות אווליה צ'לבי פורסם בהמשכים, ראה; 5 (1936), pp. 103–108, 154–164; QDAP, 4 (1935), pp. 69–73; ibid., 6 (1937), pp. 84–97

הנציג-תושב הבריטי העליון בירדן, שסייע בידי מחלקת העתיקות בארץ זו.¹³¹ ג' וא' הורספילד פרסמו בכתב-עת זה את הדוח שלהם על פטרה, אשר הקיף את כל כרך 7 (1938) של כתב-העת ונמשך בכרך 8 (1939).

מלבד כתב-העת פרסמה מחלקת העתיקות גם פרסומים אחרים, במיוחד מדריכים לאתרים ארכאולוגיים שבהם טיפלה. המילטון פרסם מדריכים לסמריה-סבסטיה ולבית-לחם, וג'ונס פרסם



ג'רלד ויליאם
לנקסטר הרדינג

מדריכים למצודת מגדל דוד בירושלים ולאתר הצלבני בעתלית, ויחד עם מח'ולי פרסם מדריך לאתר של עכו. כן הדפיסה מחלקת העתיקות, בשיתוף עם המדפיס הממשלתי, מפה מיוחדת עם מקרא מפורט של האתרים הצלבניים בארץ-ישראל אשר חברה על-ידי ג'ונס.¹³²

חפירות מחלקת העתיקות והפרסומים המדעיים בכתב-העת שלה התפרשו על פני אתרים ונושאים מכל התקופות וממקומות רבים ושונים. בשנת 1964 הוכן במחלקת העתיקות הישראלית מפתח של ארבעה-עשר הכרכים של כתב-העת.¹³³

מפתח זה מלמד מי הם המחברים שתורמו לכתב-עת זה ומה אופי תרומתם לו, ומשקף את היקף הפעילות של מחלקת העתיקות בתקופת המנדט

הבריטי בתחום הארכאולוגי וההיסטורי ואת תרומתה לקידום חקירתה של ארץ-ישראל.

עם הקמתה של מדינת ישראל נתמעטה ביותר, כמעט פסקה, הפעילות הארכאולוגית של ה'קרן הבריטית לחקר ארץ-ישראל' ושל בית הספר הבריטי לארכאולוגיה בירושלים, בשטחה של מדינת ישראל. לעומת זה היסודות שהונחו על ידי מחלקת העתיקות הממשלתית הבריטית, בחקיקה של חוק ממשלתי ובדרכי העבודה בתחום הארכאולוגיה, שימשו בסיס להמשך הפעילות הארכאולוגית וכן לחקיקת חוק עתיקות ולהקמת מחלקת עתיקות ממשלתית במדינת ישראל.

131 על קירקבריד, נציג בריטניה בעמאן שהיה ידידו האישי של המלך עבדאללה, ראה בספרו: A.S. Kirkbride, *A Crackle of Thorns: Experiences in the Middle East*, London 1956. על ראשית עבודתו בתקופת המנדט ראה גם: מקובר (לעיל, הערה 56), עמ' 111.

132 המדריכים השונים ראה: R.W. Hamilton, *Guide to the Historical Site of Samaria-Sebaste*, Jerusalem 1944² (1936); idem, *A Guide to Bethlehem*, Jerusalem 1939; C.N. Johns, *Guide to the Citadel of Jerusalem*, Jerusalem 1946² (1944); idem, *Guide to Atlit, the Crusader Castle, Towns and Surroundings with the Prehistoric Cave at Wadi el-Maghara*, Jerusalem 1947; הנ"ל (לעיל, הערה 90); וראה ביקורת של אבל ב-JPOS, על המדריך לסבסטיה: JPOS, 18 (1938), p. 138; ביקורתו על המדריך לבית-לחם: ibid., 19 (1939-1940), pp. 328-329; ביקורתו על המדריך לעכו: ibid., 21 (1948), p. 186. מפת האתרים הצלבניים ראה: C.N. Johns, *Palestine of the Crusades: A Map of the Country on Scale 1:350,000, with Historical Introduction and Gazetteer*, Jerusalem 1938.

133 מפתח זה הוכן בידי מילכה קאסוטו-זלצמן, הספרנית דאו של מחלקת העתיקות הישראלית.



פרופ' אלעזר ליפא
סוקניק ותלמידים
בעת החפירות
בעפולה, 1938. מימין:
רות עמירן ונחמן
אביגד, ומשמאל:
בנו יגאל ידן

סיכום: המוסדות הבריטיים

שלושת הגופים הבריטיים אשר פעלו בתחומי הארכאולוגיה והחקירה ההיסטורית הכללית של ארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי, פעלו במידה רבה במשותף ובתיאום זה עם זה, אך לעתים גם בנפרד ובכיוונים שונים זה מזה.

הגוף הוותיק מבין השלושה היה ה'קרן הבריטית לחקר ארץ-ישראל'. זו קמה כבר במאה התשע-עשרה בשנת 1865, כחמישים שנה ויותר לפני תום השלטון העות'מאני בארץ-ישראל. מטרותיה בראשיתה היו חקר ארץ-ישראל בתחומים רבים, אך בשנותיה הראשונות התרכזה במיוחד במיפוי וסקר של ירושלים, כלל ארץ-ישראל המערבית ושל האזורים דרומה ומזרחה לה. ניתן אף למצוא קשר מסוים בין פעילותה לבין אינטרסים פוליטיים וצבאיים בריטיים באותם זמנים באשר לאימפריה העות'מאנית בכלל ואזור הלוונט בפרט.

בראשית שנות התשעים של המאה התשע-עשרה חל מפנה מהותי בפעילותה של ה'קרן': בעקבות החפירה הארכאולוגית הסטרטיגרפית הראשונה של סר פלינדרס פיטרי בתל אלחסי התרכזה פעילותה בעיקר במחקר מדעי ספציפי הרבה יותר – חפירות וסקרים ארכאולוגיים בירושלים ובארץ-ישראל כולה. ערב מלחמת העולם הראשונה חזרה ה'קרן' לפעילות מיפוי וסקר באזורי הנגב וסיני, כנראה גם משיקולים פוליטיים-צבאיים בריטיים.

עם תום מלחמת העולם הראשונה, כאשר הארץ עברה לשלטון מנדטורי בריטי, שבה ה'קרן' לעסוק בפעילות מקצועית-מדעית בלבד, במיוחד בחפירות ארכאולוגיות, אם כי על רקע לימוד כללי של הארץ כארץ התנ"ך והמקומות הקדושים. לשם כך החליטה ה'קרן' לזווג בשיתוף עם האקדמיה הבריטית והמוזאון הבריטי הקמת בית ספר בריטי לארכאולוגיה בארץ-ישראל, בירושלים.

מראשיתו נתקל בית הספר הבריטי לארכאולוגיה בירושלים בבעיות תקציביות. זאת בין היתר בשל המדיניות הבריטית הכללית שגרסה כי אין לממן בכספי משלם המסים הבריטי פעילויות בארצות זרות שבריטניה שולטת בהן. בית הספר נאלץ על כן להתבסס על תרומות של נדבנים וקרנות בלבד ולא תמיד נמצאו די תרומות לפעילותו. ג'ון גרסטנג, מייסד בית הספר, ניסה בתקופת כהונתו הראשונה כמנהל המוסד לפתור את בעיותיו התקציביות על ידי שיתוף פעולה עם מחלקת העתיקות הממשלתית בארץ, אשר הוקמה באותה תקופה, ושגרסטנג עצמו ניהל אותה בשנותיה הראשונות. אך במרוצת הזמן הובהר ששיתוף הפעולה של שני הגופים אינו יכול להימשך. מטרת בית הספר, שנתמך על ידי ה'קרן' וגופים נוספים בלונדון, היו מטרת מחקריות-מדעיות שהתמקדו בעיקר בחפירות ארכאולוגיות יזומות, במיוחד באתרים מתקופות היסטוריות קדומות. לעומת זאת על מחלקת העתיקות הממשלתית החלו מוטלות יותר ויותר משימות של שמירת עתיקות הארץ: מניעת פגיעה בהן, קיום החוק שנקבע לשמירה עליהן, ניהול חפירות הצלה לקראת פעולות פיתוח ובנייה שהחלו להתנהל ברחבי הארץ, אישור החפירות הארכאולוגיות הרבות שגופים שונים החלו לערוך בארץ ופיקוח עליהן, דאגה לחלוקה נכונה של הממצאים הרבים שנתגלו בחפירות בארץ, טיפול בממצאים שנתגלו ברחבי הארץ כולה ואחסונם ושמירה של חלק ניכר מהם במוזאון הממשלתי שהקימה המחלקה. מחלקת העתיקות, בהשפעת מנהליה החדשים, אשר עניינם היה בתקופות היסטוריות מאוחרות יחסית כתקופות הנוצריות והמוסלמיות, מיקדה את הפעילות היוזמה שלה בביצוע חפירות ארכאולוגיות בארץ בעיקר בתקופות אלו. ייתכן שהיה בכך גם משום ביטוי לגישתם האישית-הפוליטית של מנהלי המחלקה ולשינוי הכללי שחל בעמדה של הממשל הבריטי בארץ, שביקש להתקרב לעדות המקומיות הלא-יהודיות בתוכה – הנוצרית ובמיוחד המוסלמית.

כך הלך ונותק הקשר בין מחלקת העתיקות, שהפכה לגוף ממשלתי ממסדי מקומי אשר טיפל בכל צורכי העתיקות השונים של הארץ, לבין בית הספר הבריטי לארכאולוגיה, שנשאר ביסודו גוף בריטי מקצועי-מדעי אשר התעניין בהיסטוריה ובארכאולוגיה של ארץ-ישראל כארץ בעלת היסטוריה מיוחדת משלה.

עם זאת גם כל הניסיונות להביא לאיחוד מלא בין בית הספר הבריטי לארכאולוגיה בירושלים, הזרוע הארכאולוגית הבריטית בארץ, לבין ה'קרן הבריטית לחקר ארץ-ישראל', מוסד האם בלונדון, לא צלחו.

בית הספר התמקד בעיקר בפעילות ארכאולוגית, וזו הייתה מוגבלת לתקציבים שהצליח להשיג על ידי תרומות, לעומת זאת ה'קרן' בלונדון עניינה היה כללי הרבה יותר. היא אמנם יזמה חפירות ארכאולוגיות רבות בארץ, השתתפה בהן וניהלה אותן, אך הפעילות העיקרית שלה נבעה מההתעניינות הכללית של מייסדיה וחברי הנהלתה, רבים מהם אנשי מדינה, דת וציבור, בעברה ההיסטוריה הדתית של הארץ הקדושה, ולא דווקא בצד המקצועי של המחקר הארכאולוגי. הפעילויות המרכזיות של ה'קרן' היו הוצאה קבועה של ביטאונה ופרסום חיבורים רבים נוספים – דוחות של חפירות שראו אור בצורה של כרכי שנתונים לא קבועים, מחקרים, מפות, מודלים ועוד – כולם בנושא הארץ הקדושה ואתריה החשובים. ה'קרן' קיימה פגישות שנתיות של חבריה והנהלתה, ערכה הרצאות ציבוריות ואף פיתחה מערכות יחסים וקשרים הדוקים עם כלל הציבור המשכיל בבריטניה. בהיותה מוסד מחקרי-פרסומי כללי משכה אליה ה'קרן' אף חוקרים לא בריטים. כך שיתפו פעולה עמה בתקופה העות'מאנית החוקרים הנודעים קונרד שיק וקלרמון גאנו ומלומדים נוספים. רבים מהם שלחו מאמרים לפרסום בביטאון ה'קרן' ורבים עוד יותר היו חתומים על ביטאון זה ואף רכשו את הפרסומים הרבים שה'קרן' הוציאה.



אנשי מחלקת העתיקות במלאת עשר שנים למוזאון רוקפלר, 1948

פעילותה הענפה של ה'קרן' נמשכה ואף התגברה בתקופת המנדט הבריטי. אישי ממשל בריטים הצטרפו לפעילותה בתקופה זו. הפעילות של בית הספר הבריטי לארכאולוגיה בירושלים הוסיפה למעורבות המחקרית של הבריטים בארץ. גם העובדה שבראש מחלקת העתיקות הממשלתית ובתפקידים המרכזיים בתוכה, כמו בתפקידי אוצרי המוזאון והמפקחים הראשיים, שימשו אישים בריטים חיזקה את המעורבות הבריטית במחקר ארץ-ישראלי בתקופה זו. למרות כל זאת נראה כי את תפקיד ההנהגה בהובלת המחקר ההיסטורי הכללי של ארץ-ישראל והמחקר הארכאולוגי שלה איבדו הבריטים כבר בתקופת המנדט הבריטי. גופים אחרים, ובעיקר המוסדות האמריקניים, אשר בראשם ניצבה הדמות הדומיננטית של ויליאם פוקסוול אולברייט, נטלו מהם את הבכורה בתחום זה. על פעילותו של אולברייט כמו גם על זו של שאר הגופים הזרים הלא-יהודיים אשר היו פעילים בירושלים בתקופת המנדט הבריטי בתחום חקירת ארץ-ישראל נעמוד בחלק השני של מאמרנו.